

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KƏNAR MALİYYƏ NƏZARƏTİ
İNSTITUTLARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bayramlı Orxan Sadiq

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“___” _____ **20__-ci il**

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KƏNAR MALİYYƏ NƏZARƏTİ
İNSTITUTLARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 634

Magistrant:

Bayramlı Orxan Sadiq oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos. Qarayev Azər İslam oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ-2021

Elm andı

Mən, Orxan Bayramlı Sadiq and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasında kənar maliyyə nəzarəti institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KƏNAR MALİYYƏ NƏZARƏTİ İNSTITUTLARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin yüksək sürətlə inkişaf etməsi alqı satqı əməliyyatlarının da sürətlənməsinə təsir edir. Belə bir şəraitdə qarşıda dayanan ən əsas amillərdən biri də beynəlxalq valyuta, maliyyə-kredit münasibətlərinin düzgün formalaşdırılması, eləcə də beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülü və inkişaf mərhələlərini əhatəli araşdırmaqdır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra fəsillərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə dissertasiya işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasının əsasında mövzu ilə əlaqəli kitablar, araşdırmalar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında bütün dünyada yayılmış pandemiya səbəbindən kitabxanaların fəaliyyət göstərməməsi, tədqiqatın ilk günlərində ölkəmizdə baş verən müharibə səbəbindən bəzi internet resurslarının əlçatan olmaması tədqiqatın aparılmasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dünya valyuta sisteminin inkişafında Paris, Genyua, Bretton Vudz və Yamayka valyuta sisteminin əhəmiyyəti təhlil olunur; Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin formalaşmasında beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu təhlil olunur; Beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit bazarı və bu bazarların formalaşma mexanizmi kompleks tədqiq edilir və s.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqatın başlıca praktiki əhəmiyyəti dissertasiya işində formalaşdırılmış nəticə və təkliflərin Azərbaycan Respublikasında kənar maliyyə nəzarəti institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədbirlərdə istifadə olunma bilməsidir.

Açar sözlər: maliyyə, strategiya, maliyyə nəzarəti, institutlar, dövlət strukturları

“DIRECTIONS OF IMPROVING THE ACTIVITIES OF EXTERNAL FINANCIAL CONTROL INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN”

SUMMARY

The actuality of the subject: The rapid development of foreign economic relations of the world's countries also affects the acceleration of trade transactions. One of the most important factors in such a situation is the proper formation of international currency, financial and credit relations, as well as a comprehensive study of the stages of evolution and development of the international monetary system.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to determine the stages of formation and development of the international monetary and financial system.

Used research methods: Analysis and synthesis, as well as induction and deduction methods were used in writing the dissertation.

The information base of the research: Based on the information base of the research, organizes books and research related to the topic.

Restrictions of research: Due to the pandemic that has spread around the world, the performance of libraries in research has limited the availability of Internet resources due to the war in the early days of the study.

The novelty and practical results of investigation: The importance of the currency systems of Paris, Genoa, Bretton Woods and Jamaica in the development of the world monetary system is analyzed.

Scientific-practical significance of results: The main practical significance of the research is that the results and proposals formed in the dissertation can be used in measures to improve the activities of external financial control institutions in the Republic of Azerbaijan.

Keywords: finance, strategy, financial control, institutions, government agencies

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AAQ	Ali Audit Qurumları
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
FHP	Federal Hesablama Palatası

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	12
1.1. Maliyyə nəzarətinin məzmunu, rolu və təsnifatı.....	12
1.2. Kənar dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyəti əhəmiyyəti və fəaliyyət istiqamətləri.....	17
1.3. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində AR Hesablama Palatasının yeri və rolu..	25
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KƏNAR DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	31
2.1. Müasir dövrdə büdcə vəsaitlərinə kənar dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili vəziyyətinin təhlili.....	31
2.2. Azərbaycanda kənar dövlət maliyyə nəzarəti institutlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	40
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KƏNAR MALİYYƏ NƏZARƏTİ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	49
3.1. Kənar maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasında xarici təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanları	49
3.2. Azərbaycanda kənar dövlət maliyyə nəzarəti orqanı kimi Hesablama Palatasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	57
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	64
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	66
Sxemlərin siyahısı	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin yüksək sürətlə inkişaf etməsi alqı satqı əməliyyatlarının da sürətlənməsinə təsir edir. Belə bir şəraitdə qarşıda dayanan ən əsas amillərdən biri də beynəlxalq valyuta, maliyyə-kredit münasibətlərinin düzgün formalaşdırılması, eləcə də beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülü və inkişaf mərhələlərini əhatəli araşdırmaqdır. Dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarəti və ya beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daim yüksələn xətt üzrə inkişaf etməsi beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərindən birbaşa asılıdır. Beynəlxalq valyuta münasibətləri dedikdə, dünya dövlətləri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına xidmət edən dünya pulunun fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi kateqoriya başa düşülür. Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin, beynəlxalq ticarətin inkişafı beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafına və təkmilləşməsinə səbəb olan amilə çevrilir. Valyuta hər bir dövlətin qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən pul nişanı və ya pul vahididir. ABŞ-da dollar, Yaponiyada yena, Böyük Britaniyada isə funt-sterlinq öz ölkələrinin pul vahidini təşkil edir. Azərbaycanda isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən pul vahidi manat olaraq qəbul edilmişdir. Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha mürəkkəb forması hesab olunur. Beynəlxalq əlaqələrdə boşluğun olması ölkənin ödəmə balansında və ya iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasındakı disproporsiyanın pozulmasına, ölkələrarası iqtisadi və siyasi sahədəki ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də bu boşluqların aradan qaldırılması üçün beynəlxalq valyuta sistemi yaradılmışdır.

Məlum olduğu kimi dünya ölkələrində maliyyə ehtiyatları heç də bərabər bölgü əsasında paylaşdırılmamışdır. Bu səbəbdən də beynəlxalq valyuta sisteminin və maliyyə-kredit münasibətlərinin yaranmasına və formalaşmasına, onların inkişaf mərhələlərinin yaranmasına böyük ehtiyac duyulmuşdur. Belə ki, dünya ticarət halqasında mövcud olan hər bir ölkə xarici iqtisadi əlaqələrdə ya məhsul ixracatçısı, digəri isə məhsul idxalatçısı qismində çıxış edir. Bu zaman idxalatçı və ixracatçı ölkələr arasında alqı-satqı əməliyyatları baş verir ki, burada da əsas diqqət alqı-satqı

əməliyyatından çox onun hansı mübadilə qaydasında həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, dünya ölkələrinin heç də hamısında eyni valyuta növü hökmran deyildir. Məhz bu səbəbdən də ən ümdə məsələlərdən biri valyutaların alınib satılmasının təmin olunacağı bazarın yaranması idi.

Bu baxımdan da yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, dissertasiya işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiqi məsələyə kompleks yanaşmanı tələb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycan Respublikasında kənar maliyyə nəzarəti institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmiş və edilməkdədir. Mövzu ilə bağlı fikirlərə bir çox alimlərin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Əzizov V., Hüseynov M., Məmmədov R., Шмелев Н., Eichengreen B., Salin P. başqaları mövzu ilə əlaqədar bir çox kitabların, monoqrafiyaların, məqalələrin və s. nin müəlliflərindəndirlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini müəyyən etməkdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı *vəzifələr* icra olunur:

- Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyəti və funksiyaları təhlil olunur;
- Dünya valyuta sisteminin təşəkkül mərhələsində “Qızıl standart” sisteminin rolu təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta və maliyyə kredit bazarlarının məqsədləri və fəaliyyət prinsipləri təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsində Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və digər regional təsisatların təsiri imkanları təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta bazarlarında müasir meyillər təhlil olunur;
- Dünya valyuta-maliyyə sisteminin hazırkı vəziyyəti və yeni təkmilləşmə mexanizmləri təhlil olunur;
- Azərbaycanın valyuta sistemi və onun beynəlxalq inteqrasiyası təhlil olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin predmetini beynəlxalq

valyuta-maliyyə münasibətləri və dünya ölkələrində xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin əhəmiyyəti təşkil edir. Tədqiqat işinin obyektinə isə beynəlxalq valyuta sistemi və onun inkişafının əsas mərhələləri, eləcə də dünya valyuta sisteminin yaranması zəruriliyi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra fəsilərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu fəsilər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə dissertasiya işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasının əsasında mövzu ilə əlaqəli kitablar, araşdırmalar təşkil edir. Bununla yanaşı, dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif internet ehtiyatlarının məlumatlarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında bütün dünyada yayılmış pandemiya səbəbindən kitabxanaların fəaliyyət göstərməməsi, tədqiqatın ilk günlərində ölkəmizdə baş verən müharibə səbəbindən bəzi internet resurslarının əlçatan olmaması tədqiqatın aparılmasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyinə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- Dünya valyuta sisteminin inkişafında Paris, Genüya, Bretton Vudz və Yamayka valyuta sisteminin əhəmiyyəti təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin formalaşmasında beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit bazarı və bu bazarların formalaşma mexanizmi kompleks tədqiq edilir;
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafındakı

rolu və əhəmiyyəti əhatəli araşdırılır.

➤ Maliyyə sistemi, maliyyə münasibətlərinin sahələri və həlqələri təhlil olunur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın başlıca praktiki əhəmiyyəti dissertasiya işində formalaşdırılmış nəticə və təkliflərin Azərbaycan Respublikasında kənar maliyyə nəzarəti institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədbirlərdə istifadə oluna bilməsidir.

I FƏSİL. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə nəzarətinin məzmunu, rolu və təsnifatı

Maliyyə nəzarəti xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən maliyyə, pul, kredit, valyuta əməliyyatları iştirakçılarının qanunvericiliyin tələblərinə, dövlət və mülkiyyətçilər tərəfindən müəyyən edilmiş norma və qaydalara uyğunluğunu yoxlamaqdır. İqtisadi subyektlərin maliyyə axınları və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin tam və obyektiv mənzərəsini formalaşdırmağa kömək edir. Vəzifələrinin həllinə kömək edən maliyyə nəzarətinin ümumi prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir (Məmmədov Z.F. 2012):

- qanuni;
- obyektivlik;
- müstəqillik;
- müxtəlif maliyyə nəzarəti orqanları arasında funksiya və səlahiyyətlərin ayrılması;
- maliyyə nəzarəti orqanlarının onları yaradan orqanlar və ya sahiblər qarşısında hesabatlılığı;
- aşkarlıq.

Funksiyaların və səlahiyyətlərin ayrılması prinsipi inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə nəzarəti tapşırıqlarının ümumiyyətlə bir neçə orqan tərəfindən həll olunması ilə əlaqələndirilir.

Hesabatlılıq prinsipindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət hakimiyyəti, bir qayda olaraq, qanunverici və icraedici olmaqla iki yerə bölünür. Buna görə, hər bir hakimiyyət qolu öz maliyyə nəzarəti orqanlarını yarada bilər. Tanıtım prinsipi maliyyə nəzarətinin nəticələrinin ictimaiyyətə açıq olmasını nəzərdə tutur. Aşağıdakı idarəetmə obyektləri fərqlənir:

- büdcə;
- büdcədən kənar fondlar;
- vergi gəlirləri;
- valyuta gəlirləri;

- kredit;
- sığorta;
- investisiyalar;
- pul kütləsi.

Dövlət maliyyə nəzarəti, dövlətin əsas qanunlarının müddəalarına əsaslanan konkret səlahiyyət və idarəetmə orqanlarının iqtisadi və hüquqi fəaliyyətlərinin kompleks və məqsədyönlü bir sistemidir. Dövlət nəzarətinin əsas məqsədi xəzinəyə mənbələrin axınını maksimum dərəcədə artırmaq və dövlət idarəçiliyi xərclərini minimuma endirmək, qeyri-dövlət (əsasən şirkət daxilində) nəzarət isə əksinə dövlətə verdiyi töhfələri və digər xərcləri minimuma endirməkdir. qoyulmuş kapitalın gəlir dərəcəsini artırmaq.

Audit nəzarəti mühasibat və maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının qüvvədə olan qaydalara uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün bir fəaliyyətdir (Məmmədov Z.F. 2012):

1. Büdcə nəzarəti, federal büdcədən və dövlət büdcədən kənar fondlardan daxilolmalara və vəsaitlərin məqsədli istifadəsinə nəzarət etmək üçün hərtərəfli yoxlamaların və tematik yoxlamaların aparılmasından ibarətdir.

2. Vergi nəzarəti - vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına, hesablanmasının düzgünlüyünə, vergilərin və digər məcburi ödənişlərin tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət sistemi.

3. Firma daxili maliyyə nəzarəti müəssisənin özünün iqtisadi xidmətləri, firma, şirkət - mühasibat şöbəsi, maliyyə şöbəsi, maliyyə idarəetməsi xidməti tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət maliyyəsi - dövlətin və onun müəssisələrinin sərəncamında olan maliyyə mənbələrinin formalaşması və dövlət vəsaitlərinin xərcləri üçün istifadə edilməsi ilə əlaqəli ictimai məhsulun və milli sərvətin bir hissəsinin dəyərinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədar pul münasibətləri istehsalın genişləndirilməsidir

Dövlət maliyyəsinə aşağıdakılar daxildir:

1) Büdcə, ölkənin milli iqtisadiyyatı, sosial və mədəni ehtiyaclarını, müdafiəsini maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulan ölkənin büdcə fondunun formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədar dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan pul münasibətləri ilə təmsil olunan iqtisadi kateqoriyadır.

2) Büdcədən kənar fondlar müəyyən sosial ehtiyacların maliyyələşdirilməsi üçün cəlb olunan maliyyə mənbələrinin yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsinin spesifik bir formasıdır və fondların təşkilati müstəqilliyinə əsaslanan hərtərəfli şəkildə istifadə olunur.

3) Dövlət krediti - dövlət orqanlarının sərəncamında olan müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin sərəfərbər edilməsi və dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində istifadəsi ilə əlaqədar dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranmış pul münasibətləridir.

Maliyyə bazarı maliyyə aktivlərinin yaradılması və maliyyə aktivlərinin mübadiləsi üçün mütəşəkkil bir institusional quruluşdur. Maliyyə bazarı kapitalın sərəfərbər edilməsinə, kreditlərin verilməsinə, mübadilə əməliyyatlarının aparılmasına və əmtəə istehsalında maliyyə mənbələrinin rəşional yerləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Maliyyə bazarları bir neçə meyara görə təsnif edilə bilər (Məmmədov Z.F. 2012).

❖ Təqdim olunan mənbələrin müddətindən asılı olaraq uzun və qısamüddətli kapital bazarları mövcuddur. Sonuncu vəziyyətdə, ümumiyyətlə əməliyyatların 1 ilə qədər bağlandığı pul bazarlarından danışılır. Pul bazarları kredit və valyuta bazarlarına bölünür. Kredit bazarlarında müəssisələr və banklar qısamüddətli borc ala bilərlər. Müəssisələr ümumiyyətlə kommərsiya banklarından kredit alırlar. Belə kreditlərin qiyməti üçün beynəlxalq səviyyədə tanınan meyar London Banklararası Bazarda (LIBOR) təklif dərəcəsidir.

❖ Pul bazarlarına qısamüddətli maliyyə alətlərinin - dövriyyə və rəqələrinin, xəzinə istiqrazlarının və istiqrazların və bənzər qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə bağlı əməliyyatlar da daxil ola bilər. Bir qayda olaraq, bu yolla dövlətdən və iri banklardan kapital cəlb edirlər, çünki müəssisələr üçün qısamüddətli maliyyə investisiyaları kimi bir vasitədirlər. aşağıdakı çatışmazlıqlar qeyd olunur:

- ✓ sığorta bazarının inkişaf etməməsi;
- ✓ maliyyə bazarında əməliyyatların və əməliyyatların qeyri-kafi olması;
- ✓ maliyyə bazarımıza inamsızlıq (dalğalanmalara tabedir);
- ✓ İnsan resurslarının idarə olunması çətinidir;
- ✓ məlumat dəstəyi yetərli deyil.

Dövlət nəzarəti xüsusi yaradılmış icra orqanları da daxil olmaqla qanunverici orqanlar, icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət nəzarəti federal büdcənin və federal büdcədən kənar fondların büdcəsinin icrası, pul dövriyyəsinin təşkili, kredit ehtiyatlarının istifadəsi, dövlətin daxili və xarici borc vəziyyəti, dövlət ehtiyatları üzərində nəzarəti əhatə edir. Eyni zamanda, qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş funksiya və səlahiyyət bölgüsünə uyğun olaraq, dövlət maliyyə nəzarətinin xüsusi subyektləri göstərilir: Hesablama Palatası, Mərkəzi Bankı, Gömrük xidməti, icra orqanlarının nəzarət və nəzarət orqanları, nəzarəti həyata keçirən digər orqanlar büdcədən və büdcədən kənar fondlardan vəsaitlərin alınması və xərclənməsi.

Daxili (sistem daxili) maliyyə nəzarəti. Bu növ maliyyə nəzarəti nazirliklərdə, komitələrdə, digər icra hakimiyyəti orqanlarında, ictimai və dini təşkilatlarda müvafiq qurumların rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilir və bu sistemlərdə xüsusi olaraq yaradılmış, bir qayda olaraq, birbaşa olaraq tabe olan nəzarət və təftiş bölmələrində aparılır.

Audit (müstəqil) maliyyə nəzarəti - mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarının, ödəmə və hesablaşma sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və digər maliyyə öhdəliklərinin və tələblərinin müstəqil olaraq idarədən kənar yoxlanışlarını həyata keçirmək üçün auditorların (auditor firmalarının) sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Audit fəaliyyəti, qanunvericiliyinə uyğun olaraq, xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti ilə birlikdə həyata keçirilir. Sertifikatlaşdırmanı keçmiş və müstəqil işləmək istəyən auditorlar, eləcə də auditor firmaları, bir sahibkarlıq subyekti kimi dövlət qeydiyyatına alındıqdan, lisenziya alaraq auditor və auditor firmalarının dövlət reyestrinə daxil edildikdən sonra fəaliyyətə başlayırlar.

Audit fəaliyyətinin əsas məqsədi sahibkarlıq subyektlərinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığını və onların maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının qaydalarına uyğunluğunu müəyyən etməkdir. Yoxlamalar məcburidir və təşəbbüskardır. Məcburi audit birbaşa qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hallarda, təşəbbüskar - iqtisadi qurumun qərarı ilə aparılır (Əzizov V. 2012).

Dövlət nəzarəti

Parlament nəzarəti - Hesablama Palatası və oxşar qurumları.

Büdcə Nəzarəti - Maliyyə və Büdcə Nəzarəti Xidməti; Xəzinədarlıq - büdcə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsinə nəzarət.

Vergi və gömrük nəzarəti - Vergi Xidməti, Gömrük Xidməti, Dövlət büdcədən kənar fondlar - dövlət gəlirlərinin formalaşmasına nəzarət.

Valyuta nəzarəti - Maliyyə və Büdcə Nəzarəti Xidməti - valyuta əməliyyatları qanunvericiliyinə uyğunluğa nəzarət.

Pul nəzarəti:

Mərkəzi Bankı - kredit təşkilatlarının və bank qruplarının fəaliyyətinə nəzarət.

Kommersiya bankları - təsərrüfat subyektləri tərəfindən nağd əməliyyatların aparılması qaydalarına nəzarət.

Sığorta nəzarəti - Maliyyə Bazarları üçün Xidmət.

Hüquq-mühafizə nəzarəti - Prokurorluğu, Daxili İşlər Nazirliyinin orqanları.

Üstün idarəetmə

Şöbə nəzarəti - dövlət qurumlarına yuxarı orqanlar tərəfindən nəzarət. Ayrı-ayrı nazirliklər və digər icra hakimiyyəti orqanları daxilində idarəli nəzarətin həyata keçirilməsi üçün bu nazirliklərin nəzarət və təftiş orqanları və xidmətləri təmin edilir. Əsas nəzarət obyektinə tabe qurumların maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətidir.

Korporativ nəzarət - çox sayda filial və filiala sahib olan böyük təşkilatlar daxilindəki maliyyə nəzarəti (məsələn, kommersiya bankları, şəbəkə mağazaları).

Təsərrüfat nəzarəti

Səhmdar cəmiyyətlərinin yoxlama komissiyaları və onların icra orqanları üzərindəki ortaqlıqların nəzarəti.

Daxili nəzarət - bir təsərrüfat subyektinin xüsusi olaraq yaradılmış xidməti tərəfindən birbaşa rəhbərə hesabat verən maliyyə nəzarəti.

Müstəqil (kommersiya) nəzarət - audit.

Təşəbbüs təftişi - təsərrüfat subyektinin sahiblərinin və ya rəhbərliyinin qərarı ilə təyin edilir.

Məcburi audit - siyahısı qanunla müəyyən edilmiş bir sıra təşkilatların mühasibat hesabatlarının məcburi illik yoxlanışı.

Maliyyə və kredit orqanlarına nəzarət (bank nəzarəti). Dövlət maliyyə nəzarəti banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən də həyata keçirilir. Bank nəzarəti banklar tərəfindən borc vermə, maliyyələşdirmə və hesablaşma əməliyyatları zamanı həyata keçirilir.

1.2. Kənar dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyəti əhəmiyyəti və fəaliyyət istiqamətləri

Maliyyə nəzarəti, nəzarət ölkəsində həyata keçirilən ayrılmaz hissə və ya xüsusi bir sahədir. Maliyyə nəzarətinin mövcudluğu obyektiv olaraq, iqtisadi bir kateqoriya kimi maliyyənin yalnız bölgü deyil, həm də nəzarət funksiyalarına sahib olması ilə əlaqədardır. Buna görə dövlətin öz tapşırıqlarını həll etmək üçün maliyyə istifadəsi mütləq onların köməyi ilə bu tapşırıqların gedişatını izləməyi nəzərdə tutur. Maliyyə nəzarəti bütün dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları, o cümlədən ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri və vətəndaşların iştirakı ilə xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən qanun normaları ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti onda ifadə olunur ki, həyata keçirildikdə, birincisi, dövlət və ictimai orqanlar, müəssisələr, təşkilatlar tərəfindən maliyyə fəaliyyəti prosesində müəyyən edilmiş qaydalara riayət olunması yoxlanılır, ikincisi, iqtisadi məqsədəuyğunluq və görülən tədbirlərin səmərəliliyi, dövlətin tapşırıqlarına uyğunluğu (Əzizov V. 2012).

Maliyyə nəzarəti ixtisaslaşdırılmış idarəetmə növü və iqtisadi biliklərin xüsusi bir sahəsi kimi bu fənn tərəfindən hazırlanmış və ya əlaqəli sahələrin (mühasibat,

statistika, maliyyə, dövlət büdcəsi) nailiyyətlərinə əsaslanan müxtəlif metodoloji metodlara malikdir. Sistemli idarəetmə, müxtəlif növlərinin məntiqi və riyazi, sənədli və faktiki birləşdirilmiş istifadəsi ilə əldə edilir.

Nəzarətin sənədli və faktiki bölgüsü müəyyən dərəcədə şərtlidir, çünki bu fərq müxtəlif məlumat mənbələrinə əsaslanır. Beləliklə, sənədli nəzarət üçün məlumat mənbələri bunlardır: ilkin sənədlər, mühasibat reyestrləri; mühasibat, statistik və əməliyyat və texniki hesabat, tənzimləmə, dizayn, texnoloji və digər sənədlər.

Həqiqi nəzarət yoxlanılan obyektlərin həqiqi vəziyyətinin onların yoxlanılması məlumatlarına görə (yenidən hesablaşma, çəki, laborator analiz və s.) Əsasən öyrənilməsinə əsaslanır, iş əməliyyatlarının davamlılığı səbəbindən hərtərəfli ola bilməz. Sənədli nəzarətin əsas metodlarına aşağıdakılar daxildir:

- sənədlərin rəsmi və hesabla yoxlanılması;
- sənədlərdə əks olunan ticarət əməliyyatlarının hüquqi qiymətləndirilməsi;
- sənədləşdirilmiş ticarət əməliyyatlarının obyektiv mümkünlüyünə məntiqi nəzarət;
- davamlı və seçmə müşahidə;
- sənədlərin əks yoxlanışı;
- nəzarət zamanı mövcud olan müəyyən növ məhsulların istehsalı üçün xammal və materialların əsassız silinməsinin miqdarını sonradan müəyyənləşdirmək məqsədi ilə material xərclərinin ilkin ekspert qiymətləndirməsinə əsaslanan geri sayma metodu;
- mühasibat hesablarının yazışmalarına əsasən təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinin və etibarlılığının qiymətləndirilməsi;
- ehtiyatların hərəkətinin maliyyə və mühasibat sənədlərində əks olunması ilə balans əlaqələri.

Həqiqi nəzarət üsulları üç qrupa bölünə bilər:

- ✓ inventar;
- ✓ ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən həqiqi iş həcmi və miqdarı, maddi xərclər və hazır məhsulların çıxışı üçün standartların etibarlılığı barədə ekspert qiymətləndirməsi;

✓ anbar binalarının, istehsal vahidlərinin, giriş nəzarətinin vəziyyətinin birbaşa müayinəsi zamanı vizual müşahidə.

Maliyyə nəzarəti formaları arasında ilkin, cari və sonrakı nəzarət seçilir. Ticarət və maliyyə əməliyyatlarının aparılmasından əvvəl ilkin nəzarət qabaqlayıcı nəzarətdir. Bu vəziyyətdə təsdiqlənmə və icraya məruz qalan sənədlər yoxlanılır ki, bu da maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əsas rolunu oynayır: büdcə layihələri, maliyyə planları, smetalar, kredit və nağd müraciətlər.

Cari nəzarət iqtisadi və maliyyə əməliyyatları prosesində həyata keçirilir. İlkin sənədlər, əməliyyat və mühasibat uçotu sənədləri, ehtiyatlar və vizual müşahidə məlumatlarına əsasən cari nəzarət sürətlə dəyişən iqtisadi vəziyyəti tənzimləməyə, itki və itkilərin qarşısını almağa imkan verir.

Sonrakı nəzarət yoxlanılan təşkilatın iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Müəssisənin dövr üçün iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin dərindən öyrənilməsi ilə xarakterizə olunan sonrakı nəzarət ilkin və cari nəzarətin çatışmazlıqlarını aşkar etməyə imkan verir.

Maliyyə nəzarəti, həyata keçirilmə üsulları və metodları kimi başa düşülən müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Müəyyən bir metodun tətbiqi bir sıra amillərdən asılıdır: nəzarəti həyata keçirən orqanların hüquqi vəziyyəti və fəaliyyət formalarının xüsusiyyətləri, nəzarətin obyektinə və ya məqsədi, nəzarət hüquq münasibətlərinin yaranma əsasları və s. aşağıdakı maliyyə nəzarəti metodlarından istifadə olunur: müşahidə, təhlil, nəzarət, audit, yoxlamalar (sənədləşmə, mühasibat vəziyyəti və s.), maliyyə planları layihələrinin, ərizələrin, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətlərinə dair hesabatların və s.

Maliyyə nəzarətinin əsas metodu auditdir, yəni qanuniliyinin, düzgünlüyünün və məqsədəuyğunluğunun yoxlanılması üçün müəssisələrin, təşkilatların, qurumların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ən dərindən və tam yoxlanılmasıdır.

Yoxlama ilkin sənədlərin, mühasibat reyestrlərinin, mühasibat və statistik hesabatların, vəsaitlərin və ehtiyatların faktiki mövcudluğunun yoxlanmasına əsaslanır, yoxlamanın nəticələri istintaq və sübut mənbəyinin hüquqi qüvvəsi olan aktla tərtib olunur.

Maliyyə nəzarəti metodları arasında mühüm yer maliyyə hesabatlarının və qalıqların etibarlılığına nəzarət etmək üçün xüsusi metodların məcmusu olan hesabatların hesablanması yoxlanışıdır.

Yoxlanmanın sayılmasının üç əsas mərhələsi var (Əzizov V. 2012).

- müxtəlif hesabat formalarının göstəricilərinin uyğunluğunun yoxlanılması;
- fərdi hesabat göstəricilərinin mühasibat reyestrlərindəki qeydlərlə müqayisəsi;
- hesablamanın etibarlılığının ilkin sənədlərin məlumatlarına əsasən yoxlanılması.

Hesablama və analitik yoxlamaların nəticələri müvafiq aktla rəsmiləşdirilir. Yoxlama hesabatı, ilk növbədə əmlakın səmərəsiz, irrasional istifadəsini göstərmək məqsədi daşıyır.

Vergi sistemi vergilərin toplanmasıdır, eyni zamanda vergi qurma metodları və prinsipləri. Bu sistemin rolu və quruluşu cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşu ilə müəyyən edilir.

Müasir dövlətlərin vergi sistemləri başlıca məqsədi güdən mürəkkəb iqtisadi və hüquqi quruluşlardır: dövlətin bu şəkildə təkrar istehsalı üçün lazımı maliyyə qaynaqları ilə təmin edilməsi.

Vergi sistemlərini birbaşa və dolaylı vergilər nisbəti ilə xarakterizə etməyə başlamaq adətdir. Dövlətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu növ vergilərin nisbəti dəyişdi. XIX - XX əsrin əvvəllərində. Alınması asan olan dolaylı vergilər əsas rol oynadı. II Dünya Müharibəsindən sonra sənayeləşmiş ölkələrin vergi sistemlərində birbaşa vergilər xüsusi rol oynamışdır ki, bunların da əsasları gəlir vergiləri və şirkət mənfəətidir.

Gəlir vergisi inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirin formalaşmasında ən vacibdir. Mənfəət artımı ilə əlaqədar olaraq şirkətlərin gəlir vergisi tamamilə artır, lakin dövlət büdcəsindəki payı daim azalır.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə dolaylı vergilərin artım tempi birbaşa vergilərdən xeyli geri qaldı, payları hər yerdə azaldı. Vəziyyət 1980-ci illərin ikinci yarısından, dövlətlərin maliyyə ehtiyacının artdığı vaxtdan bəri bir qədər dəyişdi.

Vergilər daha yüksək dərəcələr və vergiyə cəlb olunan obyektlərin çeşidinin genişlənməsi nəticəsində dolayı yolla artır. Dolayı vergilərdən əldə olunan gəlir artımı əsasən aksiz vergilərindən və xüsusilə əlavə dəyər vergisindən gəlir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə müasir vergi sistemləri həm birbaşa, həm də dolayı vergilərdən daha sürətli olan sosial sığorta fonduna töhfələrdə böyük bir artım ilə xarakterizə olunur, bu da bir tərəfdən töhfə faizlərinin artması və ödəyicilərin sayı və digər tərəfdən dövlətin sosial fəaliyyətlərinin genişlənməsidir. Almaniya, Fransa və İtaliyada sosial sığorta töhfələri bütün vergi gəlirlərinin% 30-dan çoxunu təşkil edir (Məmmədov Z.F. 2012).

Ümumiyyətlə, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin vergi strukturu belədir: 37% gəlir və mənfəət vergiləri, 31% dolayı vergilər, 22% sosial sığorta haqları, 10% digər vergilər.

Dövlət və yerli vergilərin müqayisəsi göstərir ki, onların inkişafı müxtəlif yollarla gedir. Yerli vergilərin böyümə sürəti dövlət vergilərinin artım tempindən xeyli qabaqdadır, çünki mərkəzi hökumətlər, büdcələrinin böyük kəsiri səbəbindən iqtisadi tənzimləmə və sosial maneərlərlə bağlı xərcləri yerli idarəetmələrə yönəldirlər. Yerli vergilərin böyüməsi xüsusilə 1980-ci illərin sonlarından bəri sürətləndi.

Vergi sisteminin növbəti səciyyəvi xüsusiyyəti, müəyyən bir dövlətdə vergilərin növlərini, toplanması qaydasını, meydana gəlməsini, fəaliyyət göstərməsini müəyyənləşdirən hüquq normalarının məcmusu olan vergi qanunvericiliyində təsbit edilmiş vergi münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsidir. Müasir dövlətlərin vergi sistemləri üçün ümumi qayda hər bir verginin aşağıdakı elementləri ehtiva etməsidir: subyekt, obyekt, mənbə, vergi vahidi, vergi dərəcəsi, vergi əmək haqqı, vergi güzəştləri.

Vergi subyektini və ya vergi ödəyicisi, qanunla vergi ödəməli olan fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

Vergi obyektini - vergitutma obyektini (gəlir, əmlak, mal). Çox vaxt verginin adı obyektədən alınır. Məsələn, torpaq vergisi, gəlir vergisi.

Verginin mənbəyi verginin ödənilməyi subyektin gəliridir (əmək haqqı, mənfəət, faiz, icarə haqqı). Bəzi vergilər üçün (məsələn, gəlir vergisi) obyekt və mənbə eynidir.

Vergi vahidi - obyektin ölçü vahidi (gəlir vergisi üçün - ölkənin valyutası, torpaq vergisi üçün - hektar, hektar).

Vergi dərəcəsi vergitutma vahidi başına vergi məbləğidir; faizlə ifadə olunsaydı, buna kvota deyilir.

Vergi məzəni - subyektin bir obyektədən ödədiyi vergi məbləği.

Vergi güzəştləri - tətbiq olunan qanuna uyğun olaraq bir subyektin vergilərindən tam və ya qismən azad edilmə (endirimlər, endirimlər və s.). Ən vacib vergi faydası vergiyə cəlb olunmayan minimumdur - əmlakın tamamilə vergidən azad olduğu ən kiçik hissəsidir.

Vergilərin quruluşundan asılı olaraq sabit və pay dərəcələri mövcuddur. Sabit dərəcələr əmlak vahidi üçün mütləq miqdarda müəyyən edilir. Səhm dərəcələri vergi tutulan obyektin müəyyən səhmlərində ifadə olunur. Bir obyektin yüzdə birində quraşdırılmış faizlərə mütənəsb və mütərəqqi olaraq ayrılan faiz dərəcələri deyilir. Proporsional dərəcələr - vergi tutulan obyektin tək bir faizində qüvvədə olan dərəcələr. Proqressiv dərəcələr - dərəcələr miqyası ilə vergi tutulan obyektin böyüməsi ilə artan dərəcələr.

Vergi praktikasında vergi yığmağın üç yolu var:

- 1) kadastr;
- 2) mülkiyyətçi gəlir əldə etməzdən əvvəl verginin geri götürülməsi (mənbədə);
- 3) mülkiyyətçi tərəfindən gəlir əldə edildikdən sonra vergi geri götürülməsi (bəyannaməyə əsasən).

Birinci metod bir inventar istifadəsini əhatə edir. Kadastr xarici xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilmiş tipik obyektlərin (torpaq, gəlir) siyahısını özündə cəmləşdirən bir qeyddir.

İkinci metoddə vergi vergi subyektinə gəlir ödəyən hüquqi şəxsin mühasibat şöbəsi tərəfindən hesablanır və tutulur. Beləliklə, işçilərin əmək haqqından gəlir vergisi tutulur.

Üçüncü metod vergi ödəyicisi tərəfindən vergi orqanlarına bəyannamə verilməsini, yəni. onun aldığı rəsmi gəlir bəyannaməsi. Vergi orqanları, bəyannamədə göstərilən vergi tutulan obyektin məbləğinə və tətbiq olunan dərəcələrə əsaslanaraq vergi maaşını müəyyənləşdirirlər. Vergi almağın bu yolu fərdi vergilərin inkişafı ilə ortaya çıxdı.

Vergi sistemi vergi idarələri ilə də xarakterizə olunur. Vergi və vergilərin yığılması məsələləri, bir qayda olaraq, Maliyyə Nazirliyinin bir hissəsi olan xüsusi vergi aparatına rəhbərlik edir. Dövlətin vergi idarəsi vergi qanunvericiliyini hazırlayır. Vergi orqanları konkret vergi məsələləri ilə məşğul olur. Vergilərin sayı və miqdarı artdıqca vergi aparatı da artır. ABŞ, Fransa, Böyük Britaniyada vergi orqanlarında 80-100 min nəfər, Almaniyada, Yaponiyada 40-50 min nəfər işləyir. Belə bir aparatın saxlanılması üçün xərclər böyükdür, bir sıra əyalətlərdə mərkəzi büdcədən vergi gəlirlərinin 3-6% -ni təşkil edir.

ABŞ-da vergi məsələləri ötən əsrin ortalarında Xəzinə Departamentinin nəzdində yaradılan Daxili Gəlirlər İdarəsi tərəfindən həll edilir. Bu şöbə mərkəzi və regional vergi xidmətlərindən ibarətdir - dövlət və yerli. Vaşinqtonda yerləşən mərkəzi ofisə Vergi Müvəkkilinin rəhbərlik etdiyi Daxili Gəlirlər Bürosu daxildir. Büro ölkənin maliyyə nazirliyinə tabedir. Vergilərin toplanması, ödəyicilərin qeydiyyatı və vergilərin ödənilməsinə nəzarət üzrə işlər funksiyalarına daxildir. Büroda 2 milyona yaxın vergi bəyannaməsini yoxlayan bir audit şöbəsi var. Regional vergi xidmətlərinə büroda hesabat verən komissarlar rəhbərlik edirlər.

Maliyyə münasibətlərinin hərtərəfli xarakteri, ümumi və xüsusi səriştəli dövlət orqanlarının, o cümlədən praktiki olaraq bütün hüquqi şəxslərin və əhalinin müəyyən hissəsinin cəlb edilməsi, maliyyə axınlarının hərəkəti ilə əlaqəli məlumatların daimi təhlilini və maliyyə münasibətləri iştirakçıları tərəfindən bu dövlətdə müəyyən edilmiş davranış qaydalarının həyata keçirilməsi.

Maliyyə və büdcə və bunlara müstəqil kateqoriyalar kimi daxil olan vergilər, digər müstəqil kateqoriyalar kimi, milli gəlirin və dövlətin maliyyə qaynaqlarının bölgüsündə baş verən prosesləri əks etdirməyə qadirdir (Məmmədov Z.F. 2012).

Artıq müzakirə olunan maliyyə idarəetməsi. məcburi bir element kimi nəzarəti dövlətin maliyyə intizamı səviyyəsini müəyyənləşdirdiyi qaydalara riayət edilməsi və bu qaydaların yerinə yetirilməməsi və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi üçün məsuliyyət kimi başa düşülməsi yolu ilə “ölçüdü” bir şey daxil edir.

Maliyyə nəzarəti, birincisi, maliyyə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi, ikincisi, makro və mikro səviyyələrdə maliyyə menecmentinin bir elementi kimi qəbul edilməlidir.

Maliyyə həm bir nəzarət, həm də bir obyektidir. Maliyyə nəzarəti sahəsində müəyyən sosial münasibətlər və pul gəlirləri kimi başa düşülən maliyyə var. Eyni zamanda, maliyyə iqtisadiyyatda baş verən prosesləri əks etdirdiyindən, maliyyə onları subyektivləşdirir və iqtisadiyyatda müsbət və mənfi tendensiyaları izləməyə imkan verir. Bununla birlikdə, maliyyə nəzarətinin məzmunu təkcə iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin obyektivliyindən deyil, həm də müəyyən qurumların fəaliyyətindən də asılıdır.

Artıq qeyd olunmuşdur ki, pul heç vaxt bol ola bilməyəcək bir mənbədir, eyni zamanda dövlətin, ərazilərin və sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə qaynaqlarına olan tələbatların daima onların məmnuniyyət imkanlarını üstələməsi. Buna görə də qərar qəbul edən hər dəfə maliyyə mənbələrinin bölüşdürülməsini nəzərə almalı, maliyyə axınlarının hərəkəti sadə bir tələbi təmin etməlidir: dövlət, ərazi və müəssisələr üçün ən böyük gəlir gətirən məhdud mənbələrdən istifadə etmək.

Beləliklə, maliyyə nəzarəti maliyyə siyasəti və maliyyə planları ilə müəyyən edilmiş göstəricilərdən çıxılmaların kənarlaşmasına səbəb olan səbəbləri və şərtləri müəyyənləşdirmək, habelə iqtisadi və maliyyə əməliyyatları təyin edilməlidir.

1.3. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində AR Hesablama Palatasının yeri və rolu

Hesablama Palatası fəaliyyətinin əsasını Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək təşkil edir. Hesablama Palatasının fəaliyyəti ekspert-analitik fəaliyyəti, audit tədbirləri və layihələr həyata keçirmək, həmçinin öz fəaliyyəti haqqında illik hesabatlar vermək və sairədən ibarətdir. Hesablama Palatası aşağıdakı əsas funksiyaları həyata keçirir (Məmmədov Z.F. 2012).

- dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin layihələrinə rəy verir,

- dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin gəlir və xərc maddələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarəti həyata keçirir,

- dövlət büdcəsi haqqında illik hesabatə və müvafiq qanun layihələrinə rəy verir,

- dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmələrin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edildiyi kimi aparılmasını təhlil edir, aşkar edilmiş kənarlaşmaların aradan qaldırılması, habelə bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflər hazırlayır və Milli Məclisə təqdim edir;

- rübdə bir dəfə dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrası haqqında Milli Məclisə məlumat verir;

- dövlət əmlakının idarə edilməsi, onun barəsində sərəncam verilməsi və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarəti həyata keçirir;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun komitələrinin tapşırığı ilə dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları ilə bağlı qanun layihələrinin, Milli Məclisdə təsdiq edilən və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin maliyyə ekspertizasını keçirir;

- dövlət büdcəsi vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olmasının və istifadəsinin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edilmiş göstəricilərə uyğunluğunu təhlil edir və Milli Məclisə məlumat verir.

- dövlət büdcəsi vəsaitlərinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin bank hesablarında hərəkəti barədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankından və müvəkkil banklardan, kredit təşkilatlarından məlumat alır, təhlil edir və Milli Məclisə təkliflər verir.

- aparılmış tədbirlər nəticəsində aşkar edilmiş hüquq pozuntuları barədə məlumatları Milli Məclisə təqdim edir

- dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət büdcəsinin icra edilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı cinayət əlamətlərin olan hüquq pozuntular aşkar etdikdə təxirəsalınmadan müvafiq materialları Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna göndərir.

- digər dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir - dövlət büdcəsinin və icmal büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin, o cümlədən büdcədən kənar dövlət fondlarının auditini qanunvericiliyə uyğun olaraq aparır.

Hesablama Palatası öz işinin təşkilini və tənzimlənməsini palatanın özünün qəbul etdiyi Daxili Nizamnamə əsasında həyata keçirir. Palatanın Daxili Nizamnaməsi qanunla təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının heyəti sədr, sədr müavini və 7 auditorndan ibarətdir. Sədr, sədr müavini və auditorlar səlahiyyət müddəti 7 il olmaq şərti ilə parlament tərəfindən təyin edilir. Qanunvericiliyə əsasən sədr və sədr müavininin Milli Məclisinin sədri, Baş nazir, Maliyyə naziri, Baş prokuror, Ali Məhkəmənin sədri, İqtisad Məhkəməsinin sədri və Mərkəzi Bankın İdarə Heyyətinin sədri ilə yaxın qohumluq əlaqəsi ola bilməz. Həmçinin, palata heyətinə üzv olanların siyasi mənsubiyyəti ola bilməz. Hesablama Palatasının sədri qanunla palatanın işini təşkil etməli, iş bölgüsünü həyata keçirməli, palatanın iclaslarına rəhbərlik etməli və qurumun rəsmi təmsilçisi

olaraq beynəlxalq tədbirlərdə onu təmsil etməlidir. Qanunla Hesablama Palatasının sədri, müavini və auditorları səlahiyyət müddəti zamanı içdən azad edilə bilmir. Onların vaxtından əvvəl vəzifədən getməsi xüsusi hallarda mümkündür. Əlbəttə ki, Hesablama Palatasının işinin müstəqil olmasında onun heyyyətinin toxunulmazlığının qanun vasitəsi ilə təmin edilməsi müsbət addımdır və bu hal imkan verir ki, palata öz fəaliyyətində ictimai maraqları təmsil etsin.

Hesablama Palatasının fəaliyyəti qanuni, obyektiv, kollegial, aşkar və ədalətli olmalı, iclasları ən az 5 üzv iştirak etməklə keçirilməli, hesabatlar yaxud rəylər iştirak edənlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilməlidir (qeyd: səs bərabər olarsa əgər palata sədrinin mövqeyi üstün olaraq qəbul edilir). Hesablama Palatası fəaliyyətini özünün qəbul etdiyi iş planına uyğun aparır və iş planının formalaşdırılması zamanı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun komissiyalarının sorğu və təklifləri nəzərə alınır. Məhz ziddiyətli məqamlardan biri Hesablama Palatasının iş planı hazırlaması prosesində ictimai sorğuların və təkliflərin nəzərə alınmasının qanunda öz əksini tapmamasıdır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda Hesablama Palatası və cəmiyyət münasibətləri, palatanın fəaliyyətinə ictimai inam o cümlədən, də palatanın mahiyyətindən irəli gələn funksiyaların yerinə yetirilməsi sahəsində ciddi nöqsanların olduğu qəbul edilir. Hesablama Palatası mətbuatda yayılan və xüsusi ilə strateji əhəmiyyətli layihələrin icrasını və yaxud hər hansı büdcədən maliyyələşən qurumun fəaliyyətini şübhə altına alan məlumatların araşdırılması ilə məşğul olmur. Halbuki, palatanın funksiyalarından biri dövlət maliyyəsinin tam və yaxud da qismən istifadə edildiyi bütün növ fəaliyyətlərin auditə cəlb edilməsi olduğu üçün və bu auditlərin xüsusi ilə şübhəli sayılan işlərə aid edilməsinin vacibliyi nəzərə alınarsa mətbuat məlumatlarının səhihliyinə uyğun olaraq yoxlamaların həyata keçirilməsi doğru addım olar. Həmçinin bu auditlərin aparılması sonda vətəndaşın dövlət fəaliyyətinin legitimliyinə olan inancını artırmaqla yanaşı, bu sahədəki mövcud nöqsanların və sui istifadələrin azaldılması ilə nəticələnmə bilər. Sadalanan cəhətlər nəzərə alınarsa, Hesablama Palatası kütləvi informasiya vasitələrində yayılan dəqiqliyi az şübhə doğuran məlumatları əsas gətirərək audit yoxlamaları

təyin etməsi və bu halın qanuna uyğunluğu Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsində xüsusi maddə ilə təsbit edilməsi müsbət addım olar. Bu zaman əldə edilən məlumatların ictimayətə təqdim edilməsi isə palatanın nüfuzunu ciddi şəkildə yaxşılaşdırma bilər (Məmmədov Z.F. 2012).

Umumilikdə götürdükdə qanunvericilikdə müəyən nöqsanların olmasına baxmayaraq Azərbaycanda Hesablama Palatasının funksionallığı və kifayət qədər səlahiyyətlərinin olması öz əksini tapıb. Lakin, daha təsirli və işlək mexanizmin qurulması və Hesablama Palatasının fəaliyyətinin ciddiliyinin təmin edilməsi üçün Almaniya təcrübəsində istifadə edilən Federal Hesablama Palatasının nüfuz elementini gücləndirən halın Azərbaycanda da tətbiq edilməsi faydalı ola bilər. Beləki, Almaniya Federal Hesablama Palatasının rəyləri əsasında parlament orqanı olan Bundestaq Fedral Hökuməti istefaya göndərə bilər. Əlbətdə ki, aparılan auditlərin nəticəsində bilərəkdən və ya bilməyərəkdən dövlət vəsaitlərindən səmərəsiz istifadə yaxud israfçılıq halları ortaya çıxarsa. Düşünürük ki, bu hal həmçinin, parlament və FHP arasında səlahiyyətlər bölgüsünə müsbət təsir edir və hökumətin daha məsuliyyətli olmasını şərtləndirir.

Büdcənin gəlirlər hissəsinə rəy daha çox ümumi xarakter daşıyır və sektorlar üzrə daxil olan gəlirlər ayrı-ayrılıqda bölmələr şəklində işıqlandırılmır. Neft sektoruna daxil olan gəlirlər, vergi və qeyri vergi gəlirləri qarışıq şəkildə və onların müsbət yaxud mənfi dinamikasının səbəbləri göstərilmədən təqdim olunur. Xatırladaq ki, Hesablama Palatasının rəyləri daha oxunaqlı və başadüşülən şəkildə tərtib edilməlidir. Lakin, layihələrə rəy verərkən Hesablama Palatası daha Hesablama palatası Büdcəyə rəy Büdcədən kənar dövlət fondlarına rəy Büdcənin icrasına rəy Büdcədən kənar fondların büdcə layihələrinə rəy Büdcədən kənar fondların büdcələrinin icrasına rəy Büdcə layihəsinə rəy Dövlət tərəfindən maliyyələşən bütün növ qurumların maliyyə axınlarını təftişi çox gəlirlərin təmin edilmə imkanlarını izah etməli və gəlirlər hissəsində hansı sahələrdə vəziyyətin real dəyərləndirilmədiyini, mövcud potensialdan çox və yaxudda az gəlirin proqnozlaşdırıldığı ortaya çıxarmalıdır. Büdcənin xərclər hissəsində isə prioritetlərin yeni təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat sahəsinə diqqətin

artırılmasına çalışmalı və xüsusilə dövlət büdcəsinin zaman keçdikcə daha çox sosial yönlü olması üçün təkliflərlə çıxış etməlidir. Bu zaman keçmiş təcrübəyə istinad edərək vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi istiqamətlərini müəyyən etməli, izafi və məqsədsiz xərclərin qarşısını almaq məqsədi ilə büdcənin parlamentdə müzakirəsi zamanı ciddi dəlillər ortaya qoymaqla qanuna dəyişiklərin edilməsinə təmin etməlidir. Büdcənin xərclər hissəsində dövlət investisiyalarının qanunauyğunluğu, səmərəliliyi və şəffaflığı məqsədi ilə ayrı-ayrı layihələr üzrə smeta dəyərləri rəqəmlərlə ifadə edilməli və bu sahədə əvvəlki dövrlərdə aparılan yoxlamaların nəticələri ortaya qoyulmaqla yeni budcə ili üçün investisiya xarakterli layihələrin icrasının təkmil yolları göstərilməlidir. Bundan başqa Hesablama Palatası alternativ budcə layihələri təqdim etməklə budcə prosesində şəffaflığın təmin edilməsi və səmərəliliyin artırılması istiqamətində fəaliyyət göstərməlidir. Budcələrin icrası haqqında rəy hazırlayarkən isə daha çox xərcləmələr bölməsinə münasibətini bildirməli və yoxlamalar zamanı ortaya çıxan pozuntuların səbəbləri geniş şəkildə izah edilməli, bununla yanaşı pozuntulara şərait yaradan şərtlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə zəif bəndləri müəyyənləşdirməli və təkliflərlə çıxış etməlidir. Hesablama Palatası dövlət maliyyəsinin idarə edilməsindəki rolunu sadəcə xərcləmələrin yeri və həcmünün müəyyən edilməsi ilə deyil, həmçinin xərcləmələrin ehtiyaçlılıq dərəcəsini və onun səmərəliliyini aydınlaşdırmalı, şəffaflığın təmin edilməsi məqsədi ilə fəaliyyətinin nəticələrini parlamentə təqdim etməklə yanaşı ictimayətə də açıqlamalar etməlidir. Hesablama Palatasının fəaliyyəti və apardığı yoxlamaların nəticələri barədə mətbuatın və vətəndaş cəmiyyətlərinin məlumatlandırılması sahəsində ciddi çatışmamazlıqlar mövcuddur. Apardığımız monitorinqlər onu göstərir ki, bir çox hallarda kollegiya iclasları keçirilərkən hansı dövlət orqanlarında yoxlamaların aparılması haqqında qəbul edilən qərarlar mətbuata açıqlanır lakin, daha sonra yoxlamaların nəticələri bəzən ümumi şəkildə mətbuata açıqlansada, əksər hallarda heç bir məlumat verilmir. Bu isə haqlı narazılıqlara səbəb olur. Dünya təcrübəsində isə Hesablama Palatasının daha çox məlumatlandırıcı olduğunu və bunun əsas prinsip hesab edildiyinin şahidi oluruq. Məsələn Fransa Hesablama Palatasının fəaliyyətini bir

cümlə ilə “Dövlət maliyyəsinin məqsədəuyğun istifadə edilməsini təmin etmək və insanları məlumatlandırmaq” kimi ifadə etmək olar. Həmçinin, Fransa konstitusiyasında FHP-nın vətəndaşları məlumatlandırmalı olduğu və demokratik fəaliyyət göstərməsi haqqında maddə öz əksini tapıb.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KƏNAR DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Müasir dövrdə büdcə vəsaitlərinə kənar dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili vəziyyətinin təhlili

Büdcə müəyyən bir dövrdə reallaşdırılması planlanan gəlir və xərcləri özündə cəmləşdirən, dövlət xərclərini və gəlirlərini təfərrüatlı göstərən, müəyyən zaman intervalı üçün xərclərə və gəlirlərin toplanmasına icazə verən bir qanuni sənəddir. Ölkənin büdcəsi başlıca maliyyə planı olmaqla, məqsədi dövlət idarələrinin funksiyalarını yerinə yetirmək və ölkənin iqtisadi, sosial və digər problemlərini həll etmək üçün lazım olan maddi sənədlərin toplanması və həyata keçirilməsidir.

Büdcə müəyyən bir dövrdə reallaşdırılması planlanan gəlir və xərcləri özündə cəmləşdirən, dövlət xərclərini və gəlirlərini təfərrüatlı göstərən, müəyyən zaman üçün xərclərə və gəlirlərin toplanmasına icazə verən bir qanuni sənəddir. Ölkənin iqtisadi, sosial və digər problemlərini həll etmək üçün lazım olan maddi sənədlərin toplanması və həyata keçirilməsini hədəfləyir (http://www.bbvb.org/data/files_en/33_2.doc, Erişim: 08.05.2011).

Maliyyə sektorunun sağlamlığı və göstəriciləri ilə makroiqtisadi və real sektorun inkişafı arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Makroiqtisadi və maliyyə siyasətləri tərtib edilərkən bu əlaqə nəzərə alınmalıdır. Maliyyə sistemlərinin inkişafı və beynəlxalq inteqrasiyası xarici kapitalla çatmağı və iqtisadi böyüməni təşviq edə bilər. Başqa mənada, maliyyə sistemindəki mənfiliklər sərhədlərindən yayılma riski həmişə mövcuddur.

Azərbaycan 1920-ci ildə Sovet İttifaqının bir hissəsi oldu və 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdi. Çox güclü məlumatlara sahib olmasaq da, keçid dövrünün əvvəlində ölkənin bir çox Sovet Respublikasından daha yoxsul vəziyyətdə olduğunu söyləmək olar. Müstəqillikdən bəri keçid dövründə olan digər ölkələrin üzləşdiyi problemlərə əlavə olaraq, Azərbaycan, qonşusu Ermənistanla Dağlıq Qarabağ üzərindəki silahlı qarşıdurma ilə, məsələn, çoxlu sayda immiqrantın yerləşməsi, bir çox insanın bu ərazidə köçkün düşməsi kimi problemlərlə üzləşməli oldu. ölkə və əhəmiyyətli regional ticarət və nəqliyyat əlaqələrinin pisləşməsi. Azərbaycanda

maliyyə sistemi çox inkişaf etməyib və nağd əsaslı bir görünüşə sahibdir. Sistem bankçılıqda işləyir və kapital bazarları inkişaf mərhələsindədir. Bank sistemi iki səviyyəli bir quruluşa malikdir, bir tərəfdən Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB), digər tərəfdən kommertiya bankları. Mərkəzi Bank yalnız kommertiya banklarının üzərinə götürdüğü vəzifəni yerinə yetirmir, eyni zamanda özəl banklara və kredit təşkilatlarına da nəzarət edir. Ölkədəki ticari münasibətləri tənzimləyən və ya beynəlxalq standartlara uyğun olmayan qanunların qeyri-kafiliyi hər sektorda olduğu kimi bank sektorunda da mənfi təsirlərə səbəb olur (Isazad A.R. 2009: p.318).

1996-cı ildən bəri Azərbaycan hökuməti dövlətə məxsus bankların yenidən qurulması və ləğvi, maliyyə sektoru infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və tənzimləmə / nəzarət çərçivəsinin gücləndirilməsini əhatə edən bir strategiya həyata keçirməyə çalışır. İki səviyyəli bank sisteminin qurulduğu 1992-ci ildən etibarən bank sektoru islahatlarının bəzi sahələrində irəliləyiş əldə edilmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı bu islahatların həyata keçirilməsində birbaşa məsuliyyəti öz üzərinə götürmüşdür.

Maliyyə sisteminin struktur, institusional və makroiqtisadi aspektləri həm yerli, həm də xarici səviyyədə zamanla daha çox diqqət çəkir. Beynəlxalq kapital axınlarının həcmi və hərəkətliliyi yerli maliyyə sistemlərinin əsaslarının gücləndirilməli olduğunu daha aydın göstərir. Maliyyə qurumlarının sağlamlığı həm də güclü makroiqtisadi fəaliyyətin və milli səviyyədə effektiv pul siyasətinin əsas elementidir. Bu səbəbdən mərkəzi banklar və hökumətlər maliyyə qurumları və bazarlarının sabitliyi və səmərəliliyinin izlənilməsinə daha çox diqqət yetirirlər.

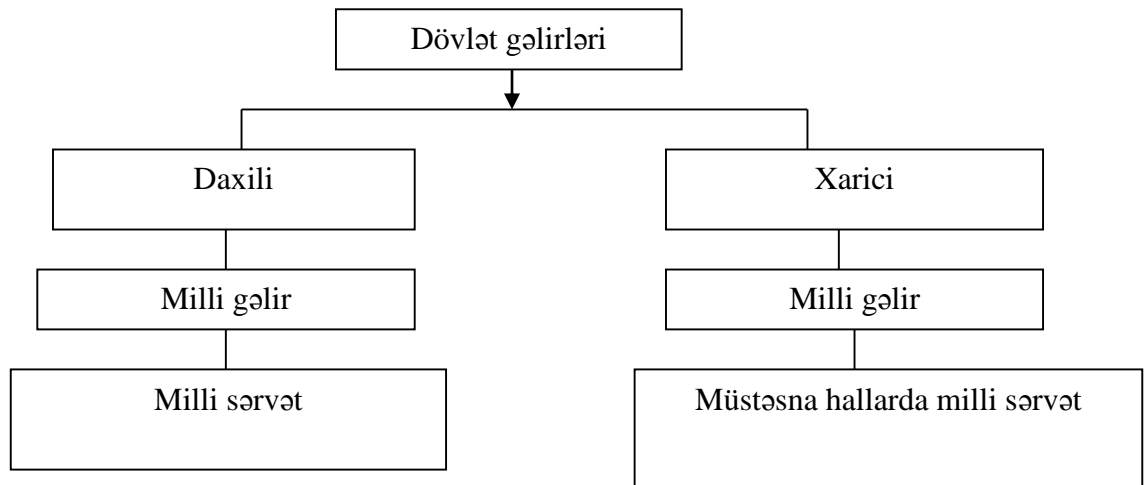
Maliyyə inkişafı ilə iqtisadi artım arasında aydın bir əlaqə var. Lakin həm nəzəriyyədə, həm də empirik tədqiqatlarda səbəb və yönləndirmə kanalları aydınlaşdırılmamışdır. Bu əlaqəyə diqqət yetirən bir çox araşdırma, maliyyə inkişafının iqtisadi böyüməyə güclü və müsbət təsir göstərdiyi qənaətinə gəldi.

Maliyyə sektorunun inkişafı iqtisadi böyüməni təşviq edərkən, maliyyə qeyri-sabitliyi böyüməyə əhəmiyyətli dərəcədə mane olur və daha çox mənfiyə gətirib çıxara bilər.

Dövlət gəlirlərinin yaranmasının başlıca mənbəyi kimi *milli gəlir çıxış etməkdədir*, başqa tərəfdən müəyyən fəvqəladə vəziyyətlərdə (müharibə şəraiti, təbii fəlakət, və s.) öncələr toplanmış milli sərvət də ölkənin gəlirlərinin əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Gəlirlərin əksər mənbələrini iki qrupa bölmək mümkündür: daxili və xarici. *Daxili mənbələrə* ölkə sərhədləri daxilində formalaşdırılan və dövlətin daxili funksiyalarının icra edilməsi üçün istifadə olunan milli gəlir və milli sərvətlər daxildir. *Xarici mənbələrə* isə ölkədaxili gəlir və müstəsna vəziyyətlərdə digər ölkələrin milli sərvətləri də daxil edilə bilər. Dövlət gəlirlərinin mahiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dövlətin ona vacib olan pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması üsulları ilə şərtlənir.

Sxem 1: Dövlət gəlirlərinin yaranması və formalaşmasının əsas mənbələri

Mənbə: Zeynalov Z.Z, Hüseynov A.M. 2006: s.32

Azərbaycanın büdcə sistemi, büdcədən kənar fondlar, müxtəlif qurumlar və təşkilatlarla icra edilən dövlət xərcləri istehsal prosesinin genişləndirilməsi, sosial əsaslı ictimai fondların formalaşdırılması və ölkənin digər tələbatlarının qarşılınmasını təmin edir. İqtisadi sferanın müxtəlif inkişaf mərhələlərində ölkənin rolu, başlıca funksiyaları və fəaliyyət dairəsi zamanla artdıqca dövlət xərclərinin də mahiyyəti və həcmi dəyişdirilir (Zeynalov Z.Z., Hüseynov A.M. 2006).

Ölkə büdcəsinin gəlirləri dövlət gəlirlərinin formalaşmasında yaxından vasitəçi kimi çıxış edir. Büdcə gəlirləri ölkənin gəlirlərindən fərqli formada dar mənə kəsb

etməkdədir. Yəni, büdcə gəlirlərindən əlavə, dövlət gəlirlərinə həm də büdcədən kənar fondlar və dövlət sahəsinin vəsaitləri də aiddir.

Büdcə gəlirləri- Azərbaycan Respublikasını və ölkə ərazisində yerli özünü idarə etmə qurumlarının müvafiq qanunvericilik aktları vasitəsilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinə, eləcə də yerli büdcələrə daxil edilən vergilər, rüsumlar, başqa ödənişlər və daxilolmaları əhatə edir (Novruzov N., Ataşov B. 2014).

Büdcə gəlirləri ölkənin funksiyalarını icra etməsi üçün ayrılan mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitlərini əhatə edir. İqtisadi inkişaf prosesinin təmin olunmasında büdcə gəlirlərinin əsas rolu odur ki, nisbətən daha az inkişaf edən sahələrə büdcə vəsaitləri ilə dövlət yardımlarının icra edilməsi vasitəsilə həmin sahələrdə inkişaf prosesinə nail olmaq olar (Novruzov N., Ataşov B. 2014).

Ölkədə sosial funksiyaların icra edilməsi, sosial hüquqların reallaşdırılması, sosial hadisələrin dövlət tənzimlənməsinin başlıca tələbatı müvafiq şəkildə dövlət xərclərinin artmasına, spesifik tərkibinin daha da genişlənməsinə gətirib çıxarır. Sosial əsaslı dövlət xərclərinin başlıca hissəsi, daha doğrusu, onların həcminin təxminən 4-də 3-ü büdcə və büdcədən kənar fondlar vasitəsilə maliyyələşdirilir. Dövlət maliyyə sisteminin bütün aspektlərinin inkişafı ilə paralel formada sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsində, təhsil və səhiyyə qurumlarının saxlanılmasında, bələdiyyə orqanlarının maliyyələşdirilməsində ölkədaxili maliyyənin də rolu önəmli dərəcədə artır.

Maliyyə nəzarəti sistemi cəmiyyətin iqtisadi sferasının fərqli sahələrində və təsərrüfatın fərqli səviyyələrində irəli sürülən istəklərə uyğun idarə olunmasını təşkil etməklə bağlı mürəkkəb məsələləri həll edir. Maliyyə nəzarəti prosesinin icra edildiyi obyektədən asılı formada, dövlət, ictimai, müstəqil (auditor) və təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti təsnif edilir.

Dövlət maliyyə nəzarəti ölkə rəhbərliyi səviyyəsində və idarələr vasitəsilə həyata keçirilir. Ölkə rəhbərliyi səviyyəsində maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyət strukturları və idarələri vasitəsilə həyata keçirilir. O nəzarət olunmalı obyektlərə idarəçilik mövqeyindən asılı olmadan yönəldilir. Maliyyə nəzarəti nazirliyin müxtəlif şöbələri, ayrı-ayrı şirkətlər, yerli hakimiyyət strukturları, idarələr və s.

tərəfindən icra edilir. Onun obyektləri idarələrin və müəssisələrin istehsal və maliyyə fəaliyyəti hesab olunur. Daxili maliyyə nəzarəti qurum, idarə və təşkilatlarda iqtisadi sferaya xidmət edənlər tərəfindən icra edilir (mühasibat, maliyyə şöbəsi və s.). Bu zaman nəzarət obyektini qurum və təşkilatların özünün təsərrüfat və maliyyə prosesi və eləcə də onun fərqli sahələri (şöbələr, filiallar, sahələr) hesab olunur. Ölkədə ictimai maliyyə nəzarəti qarşılıqsız və könüllülük əsasında müxtəlif fiziki şəxslər (mütəxəssislər) vasitəsilə aparılır. Nəzarətin obyektini yoxlayıcı qurumlar qarşısında müəyyən konkret məsələlərdən asılıdır. Müstəqil maliyyə nəzarəti prosesini ixtisaslaşdırılmış auditor şirkət və xidmətləri icra edirlər.

Maliyyə nəzarəti keçirilmə formasına görə ilkin, cari və sonrakı nəzarətə bölünür (Abbasov S.A. 2009).

“İlkin maliyyə nəzarəti” müəssisələrin maliyyə planlarının, idarə və təşkilatların gəlir, eləcə də xərclər smetalarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Beləliklə, bu nəzarət müəssisə, idarə və qurumların maliyyə fəaliyyətlərində material, maliyyə və əmək ehtiyatlarından düzgün olmayan və qeyri-məqsədlər üçün istifadə olunmasının və bütövlükdə mənfi maliyyə nəticələrinin qarşısını alır.

Bundan başqa, maliyyə planlarının tərtib edilməsi ərəfəsində onun köməyi ilə əlavə maliyyə ehtiyatları üzə çıxarılır, müəssisənin özünün maliyyə vəziyyəti yaxşılaşdırılır. Bu, istehsal prosesində onun məsuliyyətinin gücləndirilməsinə kömək edir. Maliyyə nəzarəti prosesinin sözügedən bu forması qanunlar və başqa normativ aktların pozulmasını xəbərdar edir. O, əsaslı qoyuluş mənbəyinə olan tələbatı və mənfəət hesablaşmasının əsaslandırılmasını yoxlayan zaman həyata keçirilir.

Cari maliyyə nəzarəti - maliyyə planının icrası prosesində, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları keçirildikdə, pul vəsaitlərinin və əmtəə material qiymətlilərin sərfinin norma və normativlərə uyğun olması yoxlanıldıqda, əvvəlcədən (qabaqcadan) verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, vəsaitlərin xərc planlarına uyğun buraxılması zamanı həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin sözügedən forması büdcə ilə hesablaşmaların tam, vaxtında və bütünlüklə həyata keçirilməsi üçün müəssisə və təşkilatların

fəaliyyətinin ardıcıl surətdə faktik materiallər əsasında təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Cari maliyyə nəzarətinin təsərrüfatdaxili yığım ehtiyatlarının artırılmasının araşdırılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Maliyyə nəzarəti büdcə intizamının sıradan çıxmasının qarşısının alınması istiqamətində müəssisə, qurum, idarə və təşkilatların büdcə planlarının icrası prosesində, mühasibat əməliyyatlarını apardıqda sənədlərin yoxlanılması, maliyyə orqanları tərəfindən kredit alınan zaman daim olaraq maliyyə işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarətinin yoxlamalarına aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə riayət olunması, milli gəlirin və ictimai əmtəəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin və yenidən bölüşdürülməsinin əlverişli və uyğun olması;

- büdcənin tərtib edilməsi və icra edilməsi (büdcə nəzarəti);

- müəssisə və qurumlarda, büdcə idarələrində maliyyə vəziyyəti, əmək, maliyyə və material resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, həmçinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi;

Maliyyə nəzarəti qarşısında müəyyən vəzifələr dayanır. Bunlar aşağıdakılardır (Novruzov N., Hüseynov X. 2007).

- maliyyə resurslarına olan tələbat ilə gəlirlərin miqdarı əsasında yaranan tarazlığa kömək etmək;

- dövlət maliyyəsi qarşısında büdcə öhdəçiliklərinin bütövlükdə və vaxtında təmin edilməsi;

- istehsal daxili maliyyə resursları üzrə artımı üzə çıxartmaq, xərclərin azaldılması və rentabelliyin artırılması;

- müəssisələrdə, müxtəlif qurum və təşkilatlarında material qiymətlərdən və pul resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, həmçinin uçot və hesabatların düzgün tədqiq olunmasına kömək etmək;

- ölkədə qüvvədə dayanan qanunvericilik və tənzimləyici aktlara riayət edilməsi, o cümlədən hüquqi və ya təşkilati formasından asılı olmadan, müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsi sahəsində nəzarəti icra etmək;

- müəssisələrin xarici sferada iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən valyuta və s. əməliyyatlar üzrə yüksək faydalılığa nail olmağa köməklik etmək.

Təftiş - maliyyə nəzarətinin əsas metodu olub qurum, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasını əhatə edir. Obyektlərlə bağlı olaraq təftiş prosesi tam (başdan-başa), qismən, kompleks halda və tematik kimi fərqləndirilə bilər. Eyni zamanda onlar əsaslı və plandankənar olmaqla təsnif edilir. Təftiş prosesində məlumatların əhatə dərəcəsi asılı olaraq yoxlama tam, başdan-başa aparılır və bu zaman bütün sənədlər və material qiymətliləri nəzarətdən keçir. (Əgər sənədlərin bir hissəsi nəzarətdən keçərsə, yoxlama qismən aparılmış hesab edilir) Aparılan təftişlər xarakterinə görə iki cür olur: Sənədlərə əsasən və faktlara əsasən (mövcud pul vəsaiti və material qiymətliləri əsasında) aparılan təftişlər. İstənilən təftişi həyata keçirmək üçün proqram tərtib edilməlidir. Proqramda təftişin obyektini, məqsədi, mövzusu və əsas məsələləri əhatə olunur (Buravkina N.D. 2009).

Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət edən Maliyyə Nazirliyinin struktur bölməsi olan Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi maliyyə nəzarətini təftiş aparmaq yolu ilə rəsmiləşdirir. Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi dövlət büdcəsi vəsaitinin düzgün, səmərəli və təyinatına uyğun xərclənməsini müəyyən etmək üçün respublika üzrə büdcədən maliyyələşən nazirlik, komitə və s. idarə və təşkilatlarda təftiş işinin təşkilinə cavabdehdir.

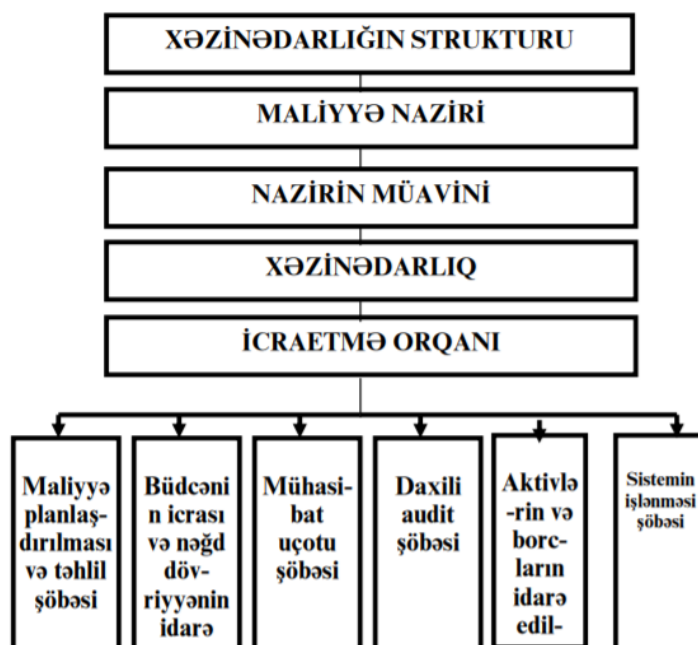
Təftişin aparılmasında əsas məqsəd yerli Maliyyə orqanlarında gəlir və xərclərin tərtibi, təsdiqi və icrasını, büdcə vəsaitlərindən məqsədyönlü və səmərəli istifadə vəziyyətini, habelə maliyyələşmənin aparılmasının düzgünlüyünü müəyyən etmək, xəzinədarlığın tətbiqi prosesində müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin icrası vəziyyətini/bu sahədəki işlərin səmərə və keyfiyyət göstəricilərinə nəzarət etmək, bu işlərin təkmiləşdirilməsində büdcə təşkilatlarının işçilərinə əməli köməklik göstərmək, büdcə idarələrinin smetalarında nəzərdə tutulmuş təyinatların əsaslı olmasını, büdcədən ayrılan və büdcədən kənar vəsaitlərin öz təyinatı üzrə xərclənməsini, pul vəsaitləri və material qiymətlilərinin qorunub saxlanılmasını,

mühasibat uçotunun doğru şəkildə aparılması və hesabat məlumatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirməkdir.

Təftişin məqsədi ilə bağlı olmaqla, müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə edilir: hesabat məlumatlarının tutuşdurulması, nəgd pulun yoxlanması (xəzinədə), sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, əmtəə material qiymətlilərinin inventarlaşdırılması, ekspertiza və laboratoriya analizi aparmaq və s.

Büdcə vəsaitlərinin, fondların səfərbərliyi və istifadə edilməsi prosesinə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi ilə maliyyə strukturları tərəfindən icra edilir. Bu səbəbdən maliyyə nəzarətinin sözügedən növü büdcə nəzarətidir. Büdcə nəzarəti iqtisadi sahənin inkişaf göstəricilərinə dövlət büdcəsinə daxil edilən vəsaitin maksimum artımına və optimal maliyyə-büdcə siyasətinin işlənilib tətbiq edilməsinə şərait formalaşdırır (Buravkina N.D. 2009).

Sxem 2: Xəzinədarlığın strukturu

Mənbə: Buravkina N.D. 2009: s.32

Xəzinədarlıq sistemi - dövlət maliyyəsinin başlıca tərkib hissəsi kimi ölkənin gəlir və xərclərinə nəzarəti icra edən və pul - valyuta resurslarının hərəkətini tənzimləyən vacib dövlət orqanıdır. Azərbaycanda 1995-ci ildə dövlətə məxsus maliyyə resurslarının vahid mərkəzdən idarə olunmasını təmin etmək, bu resursların

daxil edilməsi və xərclənməsi üçün daha çevik nəzarət mexanizmi yaratmaq, dövlət borclarının, zəmanətlərin və alınmış kreditlərin uçotunu yaxşılaşdırmaq və respublikada qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasını sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi yaradılmışdır.

Dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsi kimi dövlət xəzinədarlığı qeyd edilən funksiyaları icra edir:

1. Dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin optimal idarə edilməsi;
  2. Maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsi kimi dövlət büdcəsinin vəsaitinin xərclənməsində əvvəlcədən nəzarət funksiyası;
  3. Dövlət büdcəsində mərkəzləşdirilmiş vəsaitlərin yenidən bölgüsünün təminatı;
  4. Dövlət büdcəsinin icrasında vahid uçotun təmin edilməsi.
- Xəzinədarlığın strukturu aşağıdakı şöbələrdən ibarətdir:

2.2. Azərbaycanda kənar dövlət maliyyə nəzarəti institutlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirərək daha da təkmilləşir. İqtisadiyyatın inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikliyi ilə səciyyələnir və bu münasibətlərin mövcudluğu şəraitində həyata keçirilir. Bu səbəblə də əvvəllər başqa istiqamət seçən ölkələr hazırda bazar iqtisadiyyatının aşkar üstünlüklərini görərək öz iqtisadi sistemərini bu yola yönəldir. Maliyyə, deməli maliyyə nəzarəti bazar iqtisadiyyatı sistemində vacib yer tutur.

Keçmiş mühafizəkar iqtisadi sahədə maliyyə nəzarəti prosesinin rolu olduqca kiçik idi və o, yalnız dövlət səviyyəsində dar çərçivədə həyata keçirilirdi. Hazırda Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olsa da, bir çox sektorlarda, həmçinin təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyəti prosesinə maliyyə nəzarətində çox önəmli işlər görülmüşdür. İndiki situasiyada köhnə nəzarət sistemi yenidən qurulur, təzələnilir və təkmilləşdirilir (Süleymanov E., Bulut C. 2013).

Respublikanın büdcə sistemləri maliyyə sisteminin vacib tərkib hissəsi kimi müvafiq dövlət strukturlarının funksiya və vəzifələrinin icra edilməsinin əsas maliyyə təminatıdır. Ölkədə Büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcə aspektləri qarşılıqlı əlaqə formasında fəaliyyət göstərir və bu büdcələrin toplamı ölkənin büdcə sistemini təşkil etməkdədir. Ölkənin büdcə sistemi bir sıra vacib prinsiplər əsasında təşkil olunmuş və ölkəmizdə büdcə sahəsində vahid təsnifat vardır. Büdcənin bütün xərc və gəlirləri həmin təsnifata uyğun formada həyata keçirilir.

Danılmaz faktıdır ki, ölkəmizdə yalnız prezident Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlməsindən sonra səmərəli və bazar iqtisadi sferasının tələblərinə qarşılıq verən maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması istiqamətində əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Bu tədbirlərin başlıca məqsədi büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsi zamanı şəffaflığın təmin edilməsi, maliyyə intizamının yaxşılaşdırılması və məhdud maliyyə orqanlarının səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi dayanmışdır.

Ulu öndərin qayğısı və təşəbbüsü ilə əsas vəzifəsi büdcənin gəlir və xərclərinin icra edilməsinə nəzarəti icra etmək olan və konstitusion əsasla kənar dövlət maliyyə

nəzarəti prosesini icra edən Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası yaradıldı. Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının (INTOSAI) əsas məsləhətlərinin icrası kimi ölkəmizdə müstəqillik və audit mandatına qanunla zəmanət edilən kənar dövlət maliyyə nəzarəti strukturunun yaradılması, bu qurumun öz fəaliyyətində dünyəvi standartların tələblərinə uyğun formada qanunçuluq, sərbəstlik, kollegiallıq, aşkarlıq, obyektivlik, və ədalətlik əsaslarına dayanması, həmçinin, fəaliyyət dairəsinin ümumilikdə dövlət büdcəsi səviyyəsində icra edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi olaraq müəyyənləşdirilməsi inkişaf etmiş ölkələrə xas olmaqla həmin səlahiyyətlərin Hesablama Palatasına verildiyini yenidən təsdiq edir.

“Hesablama Palatası haqqında” və “Büdcə sistemi haqqında” Respublikanın qanunlarına görə, dövlət büdcəsinin icra edilməsinə nəzarəti Hesablama Palatası həyata keçirdiyindən, mən öz çıxışında büdcə sahəsində şəffaflıq prinsipinin təmin edilməsi məsələlərindən danışmaq istəyirəm və hesab edirəm ki, bu məsələlərin səmərəli həlli iqtisadi islahatların icra edilməsində ən mühüm mərhələlərdən biridir (Büdcə sistemi haqqında AR qanunu. Bakı 2002. (13.05.2003, 03.12.2004, 05.04.2005, 23.12.2005, 30.11.2007-ci illər əlavə və dəyişikliklərlə).

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, şəffaflıq problemi öz mahiyyətini həmişə qoruyub saxlamışdır, çünki aydınlıq və aşkarlıq hakimiyyət tərəfindən qəbul edilən qərarların və ölkədə demokratiklik prinsipinin bərqərar edilməsinin vacib şərti rolunda çıxış edir. Ona görə də dövlət idarəetməsində şəffaflığa və aşkarlığa meyl həm inkişaf etmiş və dayanıqlı demokratiyaya malik olan ölkələr, həm də demokratik islahatların həyata keçirilməsinə yeni başlayan ölkələr üçün xarakterikdir. Bu cür meyllər özünü büdcə sahəsində daha qabarıq göstərir, çünki bütün ölkələrdə büdcə dövlət siyasətinin başlıca siyasi və maliyyə aləti kimi qalmaqdadır.

Maliyyə nəzarəti və şəffaflığın genişləndirilməsi ilə əlaqədar “Milli Strategiya”da müəyyən edilmiş tədbirlərin mütəmadi yerinə yetirilməsi ölkəmizdə dayanıqlı sosial-iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına, maliyyə-büdcə sahəsində şəffaflığın və aşkarlığın daha da artırılmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir (Süleymanov E., Bulut C. 2013).

Audit özözlüyündə məqsəd olmamaqla, tənzimləyici mühitin tərkib elementi kimi başlıca məqsədi öncədən maliyyə inzibatçılığının leqallıq, səmərəlilik, effektivlik və qənaətlilik prinsiplərinin aradan qaldırılmasını və qəbul olunmuş standartlardan kənarlaşmaları təyin edərək fərdi sferada təshihedici tədbirlərin icra edilməsini, uyğun işçilərin daxili məsuliyyətini dərk etməsini, qanun pozuntularının azaldılmasını və ən azı, məhdud hala gətirilməsini təmin etməkdir.

Məlum olduğu kimi, Ali Audit Qurumları (AAQ) kənar audit xidmətidir. AAQ kənar audit xidməti kimi, daxili audit xidmətinin təsirliliyini yoxlamalıdır. Daxili audit xidmətinin effektivliyi müəyyən olunduqda, onda AAQ-ın səlahiyyətlərinə zərər gətirməmək şərtilə, tam auditin keçirilməsi, vəzifələrin məqsədemüvafiq bölüsdürülməsi və ya verilməsi, AAQ ilə daxili audit xidməti münasibətlərdə əməkdaşlığın təmin edilməsi istiqamətlərində söylərin göstərilməsi çox vacibdir.

Eyni zamanda, AAQ-ın ənənəvi vəzifəsi maliyyə inzibatçılığının və mühasibatlıq hesabatlarının leqallığının və düzgünlüyünün təsnif edilməsidir. Xüsusi önəm kəsb edən bu tip auditdən başqa, dövlət inzibatçılığının təsirliliyinin, effektivliyinin yoxlanılmasına istiqamətlənən səmərəlilik auditi olaraq eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan audit növü də vardır. Səmərəlilik auditi təkcə xüsusi maliyyə əməliyyatlarını yox, həm də, təşkilati və inzibati mexanizmlər də daxil edilməklə, dövlət fəaliyyətinin aspektlərini əhatə edir. Bu səbəbdən AAQ-ın audit işinin məqsədləri olan maliyyə inzibatçılığının leqallığı, düzgünlüyü, qənaətliliyi, təsirliliyi və nəticəliliyi ümumilikdə, eyni dərəcədə vacib hesab olunmalıdır.

Dövlət orqanları vasitəsilə dövlət işlərinə sərf olunan vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə olması bu vəsaitlərdən istifadə üzrə hərtərəfli auditin həyata keçirilməsini zəruri edir. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, dövlət işlərinin auditi təkcə ödənişlərin düzgünlüyünü yox, həm də idarəetmənin mexanizminin səmərəliliyini və bu sferada işlərin keyfiyyətini əhatə etməlidir.

Şəffaflığın və cavabdehliyin AAQ-ların fəaliyyətindəki əhəmiyyətini nəzərə alaraq, INTOSAI “Cavabdehlik və şəffaflıq anlayışları” və “Cavabdehlik və şəffaflığın prinsipləri” adlı xüsusi beynəlxalq audit standartlarını qəbul etmişdir. Bu standartlara əsasən qanunvericilik və demokratiya müstəqil və cavabdeh dövlət

auditinin əsasını təşkil edir və Lima Bəyannaməsinin əsaslandığı əsas vasitələrdir. AAQ-ların müstəqilliyi, cavabdehliyi və şəffaflığı qanunvericiliyə əsaslanan demokratiyada ilkin şərtədir və bu, AAQ-lara nümunəvi olmağa və öz nüfuzlarını gücləndirməyə imkan verir.

Cavabdehlik və şəffaflıq qabaqcıl idarəçiliyin iki mühüm hissəsi kimi xüsusi vurğulanmış və qeyd olunmuşdur ki, şəffaflıq böyük qüvvədir, çünki ardıcıl təmin olunduqda korrupsiya ilə mübarizə aparmağa, idarəçiliyi inkişaf etdirməyə və cavabdehliyi artırmağa kömək edir. Bununla belə, cavabdehlik və şəffaflığı ayırmaq elə də asan deyil. Çünki onların hər ikisi, məsələn, dövlətə hesabatın verilməsi kimi eyni fəaliyyətləri özündə ehtiva edir.

Cavabdehlik və şəffaflığın prinsipləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir: • AAQ-lar öz fəaliyyətlərini cavabdehlik və şəffaflığı təmin edən qanunvericilik bazası çərçivəsində həyata keçirir;

- AAQ-lar öz səlahiyyətləri, vəzifələri, missiya və strategiyaları barədə cəmiyyəti məlumatlandırır;

- AAQ-lar obyektiv və şəffaf xarakter daşıyan audit standartları, prosesləri və metodlarını qəbul edir;

- AAQ-lar bütün səviyyələrdəki əməkdaşları üçün toxunulmazlıq və etika ilə bağlı yüksək standartları tətbiq edir;

- AAQ-lar öz fəaliyyətlərini icra edən zaman həmin cavabdehlik və şəffaflıq prinsiplərinə kənardan təsirlərin olmamasını təmin edir;

- AAQ-lar öz fəaliyyətlərini səmərəli, qənaətli və effektiv şəkildə qanunvericilik və qaydalara uyğun şəkildə icra edir və bu məsələlərlə bağlı ictimaiyyəti öz hesabatı ilə məlumatlandırır;

- AAQ-lar auditlərin nəticələri və ümumi hökumətin fəaliyyəti ilə bağlı nəticələrlə əlaqədar ictimaiyyəti öz hesabatı ilə tanış edir;

- AAQ-lar media, veb-sayt və digər vasitələrlə öz fəaliyyəti və audit nəticələri ilə bağlı vaxtında və geniş şəkildə məlumat verir;

- AAQ-lar öz fəaliyyətinin keyfiyyət və etibarlılığını gücləndirmək məqsədilə kənar və müstəqil məsləhətlərdən istifadə edir.

Bütövlükdə, Ali Audit Qurumları Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi dövlət maliyyə resurslarından istifadənin bütün istiqamətləri üzrə səmərəli kənar dövlət auditi aparılmasını təmin etməklə paralel olaraq, eləcə də həmin maliyyə vəsaitlərindən istifadə edilməsində şəffaflığın təmin edilməsinə zəmin hazırlamış olacaqdır (Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarətin yeri və rolu. 2013: s.148).

Maliyyə nəzarətinin təşkili prosesində ölkənin gələcək imkanları, bir qayda kimi, nəzərə alınmalıdır. Bu mənada, maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi prosesi aşağıdakı kimi qiymətləndirilməlidir:

- * operativ maliyyə nəzarətinin təmin olunması;

- * maliyyə nəzarətinin faydalılığının artırılması ilə bağlı mütəxəssislərin hazırlanması;

- * maliyyə nəzarətinin ətraflı istiqamətləri iqtisadi sferaya uyğunlaşdırılmalıdır.

Daxili audit prosesinin əsas məqsədi daxili nəzarət sisteminin kafiliyini və səmərəliyini tətbiq etmək və qiymətləndirməklə, rəhbərliyə məlumat vermək, xidmət etməkdir. Daxili nəzarət sisteminin kafiliyinin və səmərəliyinin ölçülə bilməsi üçün əvvəlcədən müəyyən olunmuş bir çox meyarlara ehtiyac var, bu meyarlar müxtəlif şəkillərdə ola bilər, məsələn, bu meyarlar hamı tərəfindən qəbul edilmiş mühasibat prinsipləri, rəhbərliyin müəyyən etdiyi tədbir və prosedurları təşkil edən planlar, göstərişlər və rəhbərlərin əmrlərində yer alan qaydalar və ya qanuni zərurətlər ola bilər. Beləliklə, daxili auditor müəyyən şəkildə müəssisə rəhbəri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Daxili auditor rəhbərlərdən meyarları alır və meyarlar nöqtəyində nəzarətin keyfiyyəti haqqında düşüncəsini rəhbərlərə çatdırır.

Qısa olaraq xülasə edilərsə, daxili auditin başlıca hədəfi rəhbərlərin və direktorlar şurası üzvlərinin məsuliyyətlərini səmərəli şəkildə yerinə yetirməsinə kömək edir. Daxili auditorlar rəhbərləri təşkilatın daxili nəzarət sisteminin kafiliyi və səmərəliliyi ilə uğur səviyyəsinin keyfiyyəti haqqında məlumatlandırmaq məsuliyyəti daşıyır. Hər bir şəxsə verilən məlumat həmin şəxsin tələblərindən və ehtiyacları ilə bağlı olaraq, ümumilikdə və təfəsilə fərqli ola bilər.

Səmərəli nəzarət sisteminin qurulması hər bir ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın təminatının önəmli üsürlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət malikdir. Bu mənada, demək olar ki, respublikamızda mükəmməl nəzarət sisteminin yaradılması və mövcud nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması dövlət quruculuğu siyasətində hər zaman diqqət nöqtəsində saxlanılan mövzulardan biri olmuşdur.

Respublikamızda əsaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklərin baş verdiyi, büdcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində prioritet təşkil etdiyi, azad vətəndaş cəmiyyətin formalaşdığı hazırki şəraitdə maliyyə nəzarətinin rolu əhəmiyyəti dərəcədə artır. Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir standartlara uyğun səviyyədə qurulması və onun effektivliyinin artırılması dövlət quruculuğunun başlıca istiqamətlərindən məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Ölkəmizin müstəqil inkişaf prosesinə qədəm qoymasının ardınca respublikada həyata keçirilən radikal iqtisadi reformlar və idarəetmə sisteminin inkişaf etdirilməsi, nazirlik, komitə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti strukturlarında mövcud olan nəzarət-təftiş strukturlarının ləğv edilməsi, xəzinədarlıq sisteminin yaradılması, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə uyğun olmayan yoxlamalar aparılmasının qadağan olunması və bu istiqamətdə davamlı şəkildə həyata keçirilən digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti strukturunun qurulmasını zərurətə çevirdi (Məmmədova G.T. 2011).

Mövcud olan nəzarət strukturunun daha da təkmilləşdirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması sahəsində qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar sırasına “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu (16 sentyabr 1994-cü il), “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu (2 iyul 1999-cu il), “Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanını (8 iyun 2000-ci il) da aid etmək olar.

Bütün bunların da nəticəsində, Azərbaycanda beynəlxalq standartlara cavab verəcək nəzarət sisteminin əsası qoyulmuşdur. Başqa cür ifadə etsək, bir tərəfdən, nəzarətedici orqanların səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırıldığı və sayının azaldıldığı halda, digər tərəfdən də sivil nəzarət institutlarına geniş yer verilmiş, onların inkişafına nail olunmuşdur.

Nəzarətin müasir zamanın tələblərinə uyğun formada qurulması, maliyyə şəffaflığının reallaşdırılması istiqamətində əsaslı işlər görülsə də, müəyyən çatışmamazlıqlar və problemlər mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması ümumi işin gedişatına müsbət təsir göstərərdir.

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti sferasında mövcud əsas problemlərdən biri maliyyə nəzarəti sahəsində qanunvericilik aktının olmamasıdır. Respublikada “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbulu maliyyə nəzarətinin şəffaflığını və aşkarlığını, nəticəliliyini, səriştəliliyini və obyektivliyini, müstəqilliyini, iqtisadi təhlükəsizliyə və inkişafa təminatının əsas istiqamətlərini, maliyyə nəzarətinin forma və üsulları, hüdudlarını, nəzarət qurumlarının hüquqi statusu, maliyyə nəzarəti strukturları ilə digər dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsini, həmçinin nəzarət qurumlarının fəaliyyətlərinin iqtisadi mexanizmlərini müəyyənləşdirəcəkdir.

Respublikamızda maliyyə nəzarətinin perspektiv inkişafı, onun təkmilləşdirilməsi, dövlətin qanunvericilik bazasının dövrün tələbinə uyğunlaşdırılmasından da bilavasitə əlaqəlidir. Maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlər, ölkəni demokratik rejimə xas olan səviyyədə yeni mərhələyə keçirməyi təmin etməlidir.

Son dövrlərdə respublikamızda dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının strukturunun və fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə də geniş yer verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin - Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı əsasında Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yeni nəzarət strukturları, o cümlədən, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Sığorta Nəzarəti

Xidməti, Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti və başqa strukturlar yaradılmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, çoxşaxəli bir sistemi özündə birləşdirən maliyyə nəzarətinin müxtəlif istiqamətlərini təkmilləşdirməkdən əvvəl respublikamızda maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar bir konsepsiya hazırlanmalı və bu konsepsiyada maliyyə nəzarətinin şəffaflığı və aşkarlığının, nəticəliliyinin və səriştəliliyinin, müstəqilliyinin və effektivliyinin, iqtisadi inkişafa təminatının əsas istiqamətləri, maliyyə nəzarətinin forma və üsulları, nəzarəti həyata keçirən qurumların hüquqi statusu, başqa dövlət idarəetmə strukturları ilə maliyyə nəzarəti orqanları arasında əlaqələrinin artırılması, bu sahədə maraqların uzlaşmamasının qarşısının alınması, həmçinin maliyyə nəzarəti qurumlarının fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmləri müəyyənləşdirilməlidir.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi fonunda müvafiq bir çox tədbirlərin icra edilməsi də effektiv olardı:

1) Maliyyə nəzarətinin səmərəlilik kriteriyalarının işlənməsi, hazırlanması və tətbiq edilməsi;

2) Maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təsirliliyinin təmin olunması;

3) Maliyyə nəzarətində daha genişhatəliliyi təmin etmək məqsədilə daha mütərəqqi seçmə prosedurlarından istifadə edilməsi;

4) Maliyyə nəzarəti strukturlarının Koordinasiya Şurasının yaradılması;

5) Nəticəyə istiqamətləndirilmiş büdcələşdirmə və səmərəlilik auditinin genişləndirilməsi;

6) Maliyyə nəzarəti sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiq olunması və elektron nəzarət (-e-nəzarət) sisteminin formalaşdırılması;

7) Maliyyə nəzarəti statistikasının təşkili;

8) Nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin uyğunlaşdırılması və sinxronlaşdırılması;

9) Kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi;

10) Beynəlxalq təcrübənin mənimsənilməsi və tətbiq edilməsi (Abbasov A.B., Abbasov S.A. 2013).

Öz inkişafının yüksək mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, onun çağdaş dövrün tələblərinə uyğun təşkili olduqca labüddür və bu proses, nəticə etibarilə, dövlət vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadəyə gətirəcək, bu işə həm də sosial və iqtisadi dirçəlişə təkan verəcəkdir.

Müasir zamanda büdcənin gəlirlər mənbəyinin daha da möhkəmləndirilməsi, büdcə xərclərinin sosial-iqtisadi sahənin daha prioritet qollarının inkişafına yönəldilməsi və vəsaitlərdən təyinatı üzrə daha səmərəli istifadə olunması qarşıdam duran vacib vəzifələrdən biridir. Beləliklə, ölkəmizdə kənar dövlət maliyyə nəzarəti institutlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Büdcə təşkilatlarının və idarəetmə orqanlarının sayının daha da azaldılması, bu işə büdcənin idarə olunmasını asanlaşdırmağa və optimallığın təmin olunmasına imkan verəcəkdir;

- Yerli Xəzinədarlıq strukturlarının inkişaf etməsi istiqamətində yerlərdə büdcədən maliyyə əldə edən istehsal və emal sferalarının yaradılmasının təşkili;

- Dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondların maliyyə layihələrinin amillərinin tamlığına nəzarətin təmin edilməsi;

- Həyata keçirilən araşdırma, əsaslandırma, təhlil və qiymətləndirmələr rəsmi informasiyalarla uyğun olmaqla, obyektiv və qərəzsiz xarakter daşımalı, əldə edilən nəticə və təkliflər əsaslandırılmalıdır.

- Dövlət büdcəsi xərclərinin idarə olunması dövlət gəlirlərinin idarəsi prosesi ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, büdcədəki xərclərin mövcud həcmi büdcə gəlirlərinin əhatə dairəsi ilə məhdudlaşır. Lakin başqa tərəfdən, büdcə xərclərinin azaldılması da daha sonralar öz mənfi effektini göstərir. Bu səbəbdən büdcə xərclərinin həcmi təyin etmək lazımdır ki, daha az xərclərlə sosial-iqtisadi işlərin həllini təmin etsin.

Azərbaycan hər baxımdan gələcəyi parlaq bir ölkə kimi dəyərləndirilə bilər. Belə gələcəyə qovuşma prosesini tezləşdirmək prosesində işə bu günə kimi icra edilən büdcə siyasəti ölkənin bir nömrəli köməkçisi rolunda çıxış etmiş və bu gündən sonra da bu prosesin davamlı olacağına heç bir şübhə olmamaqdadır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KƏNAR MALİYYƏ NƏZARƏTİ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Kənar maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasında xarici təcrübə və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanları

Kənar maliyyə nəzarəti ehtiva etdiyi digər məsələlərlə birlikdə, maliyyə sahəsində davamlı və bitməyən bir proses kimi qəbul edilir. Kənar maliyyə nəzarətini inzibati fəaliyyət sahələri ilə əlaqəli iş proseslərini və bu proseslərdə ən aşağı səviyyəli işçilərdən tutmuş ən yüksək menecerlərə qədər olan maliyyə məsələlərini əhatə edən bir sistem kimi ifadə etmək mümkündür (“Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamə, 1995: s.12).

Müasir iqtisadi şərtlərə adekvat cavab olaraq, bir maliyyə idarəetmə sisteminin yaradılmasında maliyyə nəzarətinin rolunu qiymətləndirməmək olmaz. Bu baxımdan, səmərəliliyinin və effektivliyinin artırılması üçün kənar maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinə duyulan ehtiyac böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çəkilən xərclər (vaxt, maddi maliyyə mənbələri, əmək ehtiyatları və s.) nəzərə alınmaqla, nəzərdə tutulan hədəflərin monitorinqi prosesində əldə olunan müsbət nəticələrin adekvatlığının artırılması burada başlıca hədəflərdən olmalıdır.

Kənar maliyyə nəzarəti problemləri təsnif edildiyi zaman vurğulanmalı olan xüsusi məqamlar vardır. Bütçə vəsaitlərindən yersiz istifadə maliyyə nəzarəti zamanı aşkar edilmiş maliyyə pozuntularının ümumi həcmində əhəmiyyətli bir paya malikdir. Eyni zamanda, burada əsasların dəqiq müəyyənləşdirilməməsi səbəbindən bütçə vəsaitlərinin istifadəsi uyğun olmayan kimi yozula bilər. Habelə, bəzi ölkələrdə dövlət vəsaitlərinin yersiz və səmərəsiz xərclənməsinə görə məsuliyyət tədbirlərinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş heç bir hüquqi mexanizm yoxdur.

Nəzarətin həyata keçirilməsində digər vacib bir problem, audit və yoxlamaların nəticələrinə əsasən bütçə vəsaitlərinin qaytarılması faizinin aşağı olmasıdır. Bununla əlaqədar bir sıra tədbirlər görülməsi olduqca vacibdir:

- Büdcələrin və büdcədən kənar fondların icrası ilə bağlı qanunun tələblərini pozduğuna görə dövlət məmurlarının məsuliyyətinin aydınlaşdırılmasına yönəlmiş nəzarət tədbirlərinin effektivlik səviyyəsinin artırılması;

- Dövlət əmlakının sərəncamı və təlimatlara əməl olunmamasına görə vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin artırılması;

- Tənzimləyici orqanların hüquq normalarını müəyyənləşdirmək üçün işlərini izləmək;

- Büdcə vəsaitlərinin qaytarılması mexanizminin və təminatlı, faizsiz kreditlərin verilməsinə görə vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin təmin edilməsi və s.

Eləcə də kənar maliyyə nəzarətinin problemlərindən biri də işçilərin hərəkətliliyini təmin etməkdir. Məhz bu problemin Çində necə həll olunduğuna nəzər salmaq.

ÇXR-də vəzifələrə ilk daxil olan dövlət qulluqçuları bir illik sınaq müddəti keçir və bu müddət ərzində praktiki təlimlərdə iştirak edirlər. İl ərzində qeydiyyatdan keçmiş dövlət qulluqçularının məcburi iki illik əsas iş təcrübəsi tələb olunur. Milli muxtariyyət və milliyət məsələləri şöbələrində dövlət qulluğuna qəbul olunarkən milli azlıqlardan olan müraciətçilərə daha çox üstünlük verilir. Bundan əlavə, Çində dövlət qulluğu sistemi dövlət qulluqçularının müntəzəm sertifikatlaşdırılmasını təmin edir. İlin nəticələrinə əsasən, cari və son attestasiyalar mövcud olur. Mövcud qiymətləndirmələr bir illik qiymətləndirmə üçün əsas rolunu oynayır və bir illik qiymətləndirmənin nəticələri - təşviq və ya cərimələr üçün işçinin yenidən hazırlığa göndərilməsi, işdən çıxarılma, başqa işə keçirilmə, rütbə və əmək haqqı təyin edilməsi barədə qərar qəbul edilməsi üçün istifadə edilir.

Kənar maliyyə nəzarətində tətbiq edilən qiymətləndirmə sistemi, ÇXR-ə görə işçilərin iş keyfiyyətlərindən asılı olaraq münasibətlərində heç bir fərq qoyulmadığı zaman keçmiş təcrübədən çıxmağa kömək edir.

Sözügedən sistemin Rusiya dövlətində də istifadəsi məqsədə uyğun görünmüşdür. Burada audit nəzarətinin yaxşılaşdırılması üçün audit xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması probleminə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan, mövcud qaydalara (standartlara) uyğun olaraq, audit təşkilatlarının fəaliyyətini

xarakterizə edən əlavə kriteriyaların hazırlanması vacib xarakter daşımışdır. Fikrimizcə, əhəmiyyətli olan dövlət maliyyə nəzarətinin beş probleminin bəzi nümunələr və araşdırmalarda nəzərdən keçirilə bilən nəticələri var.

2020-ci ilədək verilən strateji proqnozda Rusiya dövlət idarəçiliyinin keyfiyyət problemi Rusiya üçün əsas problem olaraq önə çıxmaqdadır. SSRİ üzvü kimi mövcudluğunu dayandıran Rusiya, onun üçün xarakterik olan bütün idarəetmə sistemini böyük ölçüdə qoruyub saxlamışdır.

Kənar maliyyə nəzarətində əlaqəli standartlar və ümumi şərtlər mövcuddur. Etik dəyərlər, personalın performans, korporativ məqsəd və hədəflərə yönəlmiş planlaşdırma və proqramlaşdırma fəaliyyətləri, hesabat sistemi, üfüqi və şaquli rabitə kanalları, işçilərin məşğulluq siyasəti, ixtisaslaşma, müxtəlif səlahiyyətlərin həvalə edilməsi və maliyyə sənəd sistemi kimi təcrübələr standartlara və ümumi şərtlərə cavab verməlidir.

Lakin qeyd edilməlidir ki, nəzarət sahəsini maliyyə əməliyyatları ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyildir. Müvafiq qanunvericilikdə nəzarətin yalnız maliyyə əməliyyatları ilə məhdudlaşmadığı vurğulanır. Burada əlavə bir xərc tələb edilmir. Belə ki, kadrların işə qəbulu və təhsili, fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, səlahiyyətlərin verilməsi, risklərin müəyyənləşdirilməsi, etik dəyərlər, təşkilati quruluş, qeydiyyat və sənədləşdirmə kimi bir çox qeyri-maliyyə iş və əməliyyat da nəzarəti ehtiva edir.

Rusiya Federasiyasında dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyini artırma yolları tətbiq edilir. Ölkə idarəetməsi bütün maliyyə nəzarəti sistemi hüdudlarında həqiqi maliyyə nəzarəti növlərinin fəaliyyət göstərdiyi böyük sahələrə bölünə bilər: daxili və xarici, dövlət və audit nəzarəti buraya daxildir.

Rusiya Federasiyasında maliyyə nəzarətinin yaxşılaşdırılması aşağıdakı əsas sahələrdə aparılmalıdır. Rusiya Federasiyasında milli nəzarətin ən vacib komponenti olan maliyyə nəzarətinin metodoloji əsaslarının yaradılması bütün nəzarət subyektlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə vəzifələrini, funksiyalarını, səlahiyyətlərini müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək müddətində aydın prinsiplər əldə etməyə imkan yaradır. Burada nəzarət sisteminin məqsəd və vəzifələri,

prinsipləri, maliyyə nəzarətinin etik standartlarını və s. müəyyənləşdirməkdən bəhs olunur. Qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməli olan məqamlar: maliyyə nəzarəti növləri, maliyyə nəzarətinin subyektləri və obyektləri, xarici və daxili maliyyə nəzarət sahələrini ayırmaqdır.

Maliyyə nəzarəti təsnifatına ümumi yanaşmaların olmaması, növü, forması, nəzarət metodları kimi əsas anlayışların tərfi baxımından vahid terminologiyası, normativ hüquqi aktların (tənzimləyici orqanların metodoloji sənədləri və s.) hazırlanmasında və tətbiqində çətinliklər yaratmışdır. Məsələn, maliyyə pozuntularına görə məsuliyyət tədbirləri ilə əlaqədar bir sıra mübahisəli vəziyyətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, Rusiya Federasiyası Hesablama Palatasının təcrübəsindən istifadə edərək, vahid maliyyə nəzarəti standartları sisteminin hazırlanmasını başa çatdırmaq lazımdır. Dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin artırılmasında nəzarəti yaxşılaşdırmaq üçün perspektivli bir istiqamət nəzarət orqanlarının fəaliyyət istiqaməti olan dövlət xərclərinin səmərəliliyinin yoxlanılmasına keçməkdir, dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyi və qənaətinin təhlili, mümkün artım ehtiyatlarının və xərclənməsinin məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi buraya daxildir (Buravkina N.D. 2009).

Hazırda dövlət xərclərinin səmərəliliyinin yoxlanılması üçün vahid metodologiya mövcud deyildir, dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyinin meyarları və göstəriciləri müəyyənləşdirilməmişdir. Bütçə vəsaitlərindən səmərəsiz istifadə meyarlarının konkretləşdirilməsi və qanunvericiliklə birləşdirilməsi, dövlət əmlakının səmərəsiz istifadəsinə görə məsuliyyət üzərində işin başa çatmasını tələb edir. Bundan əlavə, maliyyə dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin xarici hissəsi vergi və gömrük nəzarəti məsələlərini də əhatə edir.

Rusiyada vergi və gömrük nəzarəti orqanları, ilk növbədə federal xəzinə və Rusiya Federasiyası Hesablama Palatası ilə icra hakimiyyətinin nəzarət orqanları ilə daha sıx əməkdaşlıq etməkdədir. Bundan əlavə, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasına aşağıdakılar kömək edir: “sıfır qalıqlar” təqdim edən və ya vergi hesabatlarını təqdim etməyən vergi ödəyicilərinə nəzarət işinin forma və

metodlarının inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli; vergi inzibatçılığının bölgənin prioritet sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri üçün daha da inkişaf etdirilməsi; vergilərin və digər məcburi ödənişlərin ödənilməməsi riskinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan dolayı nəzarət sisteminin tətbiqi; vergi ödəyicilərinin ictimai təşkilatları ilə qarşılıqlı fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsi; ofis auditi proseduru üçün proqram təminatının təkmilləşdirilməsi, həmçinin yerində və əks audit prosedurlarının standartlaşdırılması və s. buraya daxildir.

Yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsində mühüm bir addım qeyd olunur. Belə ki, bu texnologiyalar dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması amilinə çevrilməlidir. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin və dövlət maliyyə nəzarətinin qabaqcıl texnologiyalar əsasında məlumatlandırılması dövlət resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün perspektivlər açır. Belə ki, yeni informasiya texnologiyalarının meydana çıxması və tətbiq edilməsi ilə bütün səviyyələrdə büdcələrin açıqlığını, hər bir büdcə vəsaitini alan şəxsin xərclərini və gəlirlərini real vaxt rejimində izləmək imkanını tam təmin etmək mümkün olacaqdır.

Büdcə prosesinin bütün iştirakçılarının maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti barədə əməliyyat məlumatlarının mövcudluğu maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin pozulmasının qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Vahid informasiya məkanının formalaşdırılması üçün nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin nəticələrinin informasiya uyğunluğu, nəzarət fəaliyyətinin uçotunun avtomatlaşdırılması və nəzarət orqanları arasında müvafiq məlumat mübadiləsinin təmin edilməsi və s. daha az miqyaslı, lakin heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən təşkilat, bazar, eləcə də dövlət orqanları daxilində nəzərdən keçirilən maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması yollarıdır.

Rusiya Federasiyasında tətbiq edilən audit nəzarətinin yaxşılaşdırılması üçün vacib bir istiqamət, hesabatın etibarlılığına dair fikir bildirməklə yanaşı, istifadəçilərinə də lazımi məlumatları təqdim etməkdən ibarət olan auditin mahiyyətindəki dəyişiklik olmalıdır.

Kənar maliyyə nəzarəti orqanlarının və audit təşkilatlarının qarşılıqlı fəaliyyətini daha da genişləndirmək üçün mümkün əməkdaşlıq sahələrini, məsələn, təşkilatlar tərəfindən dövlət fondlarından və əmlakından səmərəli istifadənin təhlili baxımından daha aydın şəkildə rəsmiləşdirmək lazımdır. Ən vacib məqam, eyni zamanda audit xidmətləri bazarının bütün iştirakçılarının maraqlarının tənzimləmə üçün effektiv bir mexanizm əsasında əlaqələndirilməsidir ki, bu da tək-cə inzibati deyil, həm də maliyyə təsiri tədbirlərini özündə cəmləşdirir. Günümüzdə daha çox deklarativ xarakter daşıyan müəyyən edilmiş etik standartlar sistemi tətbiq edilməkdədir.

Maliyyə nəzarət xidmətlərinin fəaliyyətinin əsaslarını qanuniləşdirmək və digər maliyyə nəzarəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrini təmin etmək lazımdır. Təsərrüfat nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin vacib istiqaməti məmurların sui-istifadə hallarının azaldılmasına, maliyyə mənbələrinin təhlükəsizliyinə və səmərəli istifadəsinə və əməyin azaldılmasına kömək edən ən rəşional formaların, tətbiqetmə metodlarının (məsələn, performans əsaslanan büdcənin tətbiqi) işlənilməsi hazırlanmasıdır (Buravkina N.D. 2009).

İctimai nəzarətin daha da inkişafı və intensivləşdirilməsi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə asanlaşdırılmalıdır: qəyyumluq şuralarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi; qeyri-kommersiya təşkilatlarının (ictimai təşkilatlar, partiyalar, həmkarlar ittifaqları və s.) fəaliyyətlərinin müəyyən istiqamətlərinin, məsələn, fəaliyyətlərinin nəticələri barədə məlumatlandırılması (bu kimi təşkilatların hesabatlarının yer aldığı müəyyən bir kütləvi informasiya vasitələrinin siyahısını müəyyənləşdirmək); dövlət orqanlarının, yerli hakimiyyət orqanlarının, ictimai, siyasi və digər təşkilatların fəaliyyətinə ictimai nəzarəti həyata keçirmək üçün ən vacib əsas kimi məhdud informasiya olan məlumatlar istisna olmaqla, dövlət məlumat mənbələrinə giriş prosedurlarının qanunvericiliklə dəstəklənməsi və s. buraya daxildir.

Kənar maliyyə nəzarəti öz vəzifələrini daxili nəzarətin adekvatlığını, effektivliyini və fəaliyyətini qiymətləndirmək, rəhbərliyi məlumatlandırmaq, təkliflər vermək və rəhbərliyin daxili nəzarət prosesinin inkişafını təmin etməklə

yerinə yetirir. Auditorlar maliyyə nəzarət sistemində çox vacib bir aktyor olsalar da, birbaşa icraçı deyildir. Audit bölməsi isə sistemin keyfiyyətini yüksəldən, fəaliyyətini qiymətləndirən və rəhbərliyə hesabat verən, üst rəhbərliyə rəhbərlik və məsləhət xidmətləri göstərən bir aktyor kimi xarakterizə edilə bilər.

Azərbaycanda baş verən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər təkmilləşdirilmiş dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda mövcud maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilati strukturlarının fəaliyyətində bir sıra çatışmazlıqlar mövcuddur.

Dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması üçün ən vacib istiqamətlərdən biri tənzimləyici orqanlar arasında əlaqələndirmə və qarşılıqlı fəaliyyət səviyyəsinin artırılmasıdır. Qarşılıqlı əlaqə idarəetmə obyektlərinin düzgün işləməsi üçün zəruri bir amildir .

Azərbaycan Respublikasının maliyyəsinə dövlət nəzarəti sistemi çox da ideal olmayan bir quruluşa malikdir. Məhz bu səbəbdən bir sıra tənzimləyici orqanlar eyni funksiyanı yerinə yetirir və həyata keçirilmiş prosesi təkrarlayır. Nəzarət maliyyə sektorundakı müəyyən hadisələrin və proseslərin yoxlanılmasıdır. Əslində, maliyyə nəzarəti obyektləri son nəticədə insanların hərəkətləridir, yəni. nəzarət müəyyən insanlar tərəfindən fəaliyyət sahələrində görülən işlərin fəaliyyətini və effektivliyini yoxlayır.

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin əsas problemi yoxlamaların aparılması prosesində koordinasiyanın olmamasıdır. Bunun nəticəsində isə başqa bir problem-mərkəzləşdirilmiş maliyyə nəzarəti sisteminin olmaması kimi problem formalaşır ("Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit" elmi-praktik konfransın materialları. 1999: s.21).

Azərbaycanın kənar maliyyə nəzarət sistemi uzun illərdir ki, dövlət maliyyəsinin idarəedilməsi sahəsində korrupsiya problemi ilə mübarizə aparır. Maliyyə nəzarəti sistemindəki təkmilləşdirmələr ölkədəki korrupsiya səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa kömək etmiş, lakin tamamilə aradan qaldırmamışdır.

Maliyyə sistemində nəzarət funksiyalarını həyata keçirənlər vəzifələrini layiqli səviyyədə yerinə yetirməlidirlər. Maliyyə nəzarəti orqanlarının hüquqi statusunu müəyyənləşdirən normativ hüquqi aktların əksəriyyəti vəzifələrin icra edilməməsi, lazımi səviyyədə yerinə yetirilməməsi halında nəzarət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin cəlb ediləcək hüquqi məsuliyyət növünü müəyyənləşdirir (“Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu”. 2006: s.32).

“Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Qanunu hüquqi məsuliyyət növünü müəyyənləşdirməyərək, intizam məsuliyyətini nəzərdə tutur. Qanunda qeyd edilir ki, qanun və iş planı üzrə birbaşa vəzifələr yerinə yetirilmədikdə, Hesablama Palatasının üzvləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və Hesablama Palatasının daxili nizamnaməsinə uyğun olaraq müvafiq məsuliyyət daşıyırlar.

Maliyyə nəzarətinin effektivliyi çoxşaxəli bir anlayışdır. Müvafiq meyarlar, formalaşmasına müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və digər amillərin təsir etdiyi müəyyən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Nəzarət mexanizminin səmərəliliyindən danışarkən, sərf olunan vaxt, maddi və pul ehtiyatları, əmək ehtiyatları və s. kimi daxil olan müvafiq xərcləri nəzərə alaraq, həyata keçirilmə müddətində əldə olunan müsbət nəticələrin adekvatlığı nəzərdə tutulur. Nəzarətin effektivliyi ən az vaxt, pul və səy sərf edərək, nəzarət orqanı tərəfindən qoyulmuş hədəflə əldə olunan nəticə arasındakı nisbətdir.

Kənar maliyyə nəzarəti orqanı yalnız çatışmazlıqları düzəltməməli, həm də maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi bu problemlərin həllində kömək göstərməlidir.

Nəzarət effektivliyi konsepsiyası performans meyarı ilə sıx bağlıdır. Nəzarətin effektivliyi bu meyarla ayrılmazdır ki, bu da nəzarət təlimlərini yoxlanılan orqan və ya şəxsin fəaliyyətinin məzmununa nəzarətin müsbət təsirini əks etdirir (“Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu”. 2006: s.41).

Dövlət kənar maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi iki istiqamətdə aparılmalıdır: maliyyə nəzarəti qanunvericiliyinə dəyişikliklər və Azərbaycanda maliyyə nəzarəti orqanlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün təşkilati şəraitin yaradılması.

3.2. Azərbaycanca kənar dövlət maliyyə nəzarəti orqanı kimi Hesablama Palatasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan müstəqil, demokratik inkişaf prosesinə başladığı zaman həyata keçirilmiş bir çox iqtisadi yenidənqurmalar və idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, nazirlik, komitə və başqa MİH orqanlarında öncələr mövcud olan nəzarət qurumlarının ləğv edilməsi, dövlət orqanlarına öz sahələrinə aid edilməyən qanunsuz yoxlamaların qadağan edilməsi, və bununla yanaşı, bir sıra həyata keçirilmiş tədbirlər müasir standartlara uyğun olan nəzarət sisteminin formalaşdırılmasını təmin edir.

Maliyyə nəzarəti tənzimləmə və hesabat məlumatlarının istifadəsinə əsaslanır. Maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının maliyyə qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları, hüquqi şəxslər və maliyyə subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin əsasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qərarları, habelə yerli özünüidarəetmə və icra hakimiyyətinin təmsiledici orqanlarının əsas qanunları və hüquqi aktları təşkil edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti respublikanın qanunverici orqanı olan Milli Məclisin komissiyaları və işçi qrupları tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda, Cümhuriyyət Hökuməti dövlət büdcəsinin tərkibinə və icrasına nəzarət edir, nazirlik və komitələrin maliyyə fəaliyyətini tənzimləyir.

Ümumilikdə, Azərbaycanda maliyyə nəzarəti aşağıdakı dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası;
- Prezident Administrasiyasının Dövlət Nəzarəti Şöbəsi;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi;
- Dövlət Gömrük Komitəsi;
- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi öz fəaliyyətini 9 fevral 2009-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiqlədiyi əsasnamə əsasında

həyata keçirir. Hazırda Maliyyə Nazirliyi sisteminə Mərkəzi orqanlar üçün Xəzinə Departamenti, Dövlət Hesablama Palatası, məlumat-hesablama, maliyyə araşdırma və təhsil mərkəzləri daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası maliyyə nəzarəti orqanları arasında xüsusi yer tutur. Hesablama Palatası hesabatları Milli Məclisə təqdim edir və dövlət büdcə və maliyyə nəzarəti orqanı kimi fəaliyyət göstərir. Bütün hüquqi şəxslər Hesablama Palatasının - dövlət büdcədən kənar fondlar, yerli özünüidarəetmə orqanları, kommertiya bankları, sığorta şirkətləri, habelə digər ticarət firmaları və qeyri-kommertiya təşkilatları da daxil olmaqla, dövlət orqanları və qurumları tərəfindən nəzarətə tabedir.

Hesablama Palatası aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- dövlət büdcəsinin layihələri barədə rəy vermək və büdcədən kənar dövlət fondlarının (qurumlarının) büdcələri;

- dövlət büdcəsinin gəlir və xərc maddələrinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (qurumlarının) büdcələrinin həcmi, quruluşu və təyinatı baxımından vaxtında icrasına nəzarət;

- dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatə və müvafiq qanun layihələrinə rəy verilməsi;

- təsdiqlənmiş dövlət büdcəsində müəyyən edilmiş dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmənin aparılmasının təhlili, müəyyən olunmuş səpmələrin aradan qaldırılması üçün Milli Məclisə təklifin hazırlanması və təqdim edilməsi, bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi;

- Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrası barədə üç ayda bir Milli Məclisə məlumat verilməsi;

- Dövlət əmlakının idarə edilməsinə, sərəncamına və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən dövlət büdcəsinə vəsait daxil olmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

- Dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları (qurumları) ilə bağlı qanun layihələrinin, Azərbaycan Respublikası tərəfindən dəstəklənən Milli Məclisdə təsdiq

edilmiş beynəlxalq müqavilələrin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi və onun komitələri tərəfindən icrası;

- təsdiq edilmiş dövlət büdcəsində müəyyən edilmiş göstəricilərlə xəzinə hesabına daxilolmaların və dövlət büdcəsi vəsaitlərinin istifadəsinin təhlili və bu barədə Milli Məclisə məlumat verilməsi;

- Azərbaycan Respublikası Milli Bankından və müvəkkil banklardan, kredit təşkilatlarından dövlət büdcəsi və büdcədənəkar dövlət fondlarının (qurumlarının) vəsaitlərinin bank hesablarındakı hərəkəti barədə məlumat alınması, təhlil edilməsi və təkliflərin Milli Məclisə təqdim edilməsi;

Hesablama Palatası daimi yoxlamalar və tematik yoxlamalar aparır. Qanun pozuntuları aşkar edildikdə, materialları hüquq-mühafizə orqanlarına ötürür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Hökumətinin nəzarət orqanları, hüquq-mühafizə orqanları, Mərkəzi Bank, Dövlət Vergi Xidməti və digər idarəetmə orqanları Hesablama Palatası ilə əməkdaşlıq etməkdədirlər.

Hesablama Palatası ilkin və sonrakı maliyyə və büdcə nəzarəti şəklində öz funksiyaları və səlahiyyətləri ilə əlaqəli maliyyə və büdcə nəzarətini həyata keçirir. İlkin nəzarət dövlət büdcəsi, büdcədənəkar dövlət fondlarının büdcələri ilə bağlı qanun layihələrinə baxılması mərhələsində, dövlət resursları ilə əlaqəli maliyyə əməliyyatlarından əvvəl qanun pozuntularına şərait və səbəblərin yaradılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə aparılır. Sonrakı nəzarət maliyyə əməliyyatlarının dövlət büdcəsi fondlarına və digər dövlət fondlarına uyğunluğunu, dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar dövlət fondlarının büdcələrinin icrasını, dövlət əmlakının idarə edilməsini həyata keçirir.

Hesablama Palatası sonradan “Milli Məclisin İzvestiya”sında dərc olunan illik hesabatları Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdim edir. Hesablama Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin daimi komitələrinin tələbləri əsasında maliyyə və büdcə ekspertizası aparmaq, rəy hazırlamaq və təkliflər vermək səlahiyyətinə malikdir.

Hesablama Palatası Dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlir və xərclərini təhlil edərkən, zəruri hallarda müəssisə və təşkilatlarda yoxlamalar apara bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və “Auditor xidməti haqqında” Qanuna uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası yaradılmışdır. Palatanın fəaliyyəti Parlament tərəfindən təsdiqlənən “Hesablama Palatası haqqında” Əsasnamə ilə tənzimlənir. Palata müstəqil bir maliyyə təşkilatıdır və respublikanın qanunverici və icraedici orqanlarına hesabat vermir.

Palatanın funksiyaları aşağıdakı məqamlardan ibarətdir:

Azərbaycanda auditin təşkili və nəzarəti;

- “Auditor xidməti haqqında” qanuna uyğun olaraq müstəqil auditorlara və auditor təşkilatlarına lisenziyaların verilməsi və fəaliyyətlərinə nəzarət;

- müstəqil auditorların və audit təşkilatlarının qeydiyyatı;

- yoxlamaya lisenziya verilməsi üçün imtahanların aparılması qaydalarının təsdiq edilməsi, imtahan komissiyasının tərkibinin imtahanda təsdiq edilməsi, imtahan haqqının təyin edilməsi;

- audit rəyinin formasının, müstəqil auditorların və auditor təşkilatlarının fəaliyyətinə dair müxtəlif hesabatların təsdiq edilməsi;

- audit təşkilatlarına kömək edir, audit xidmətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlayır;

- audit üçün təlimat, tövsiyə və qaydalar hazırlayır;

- audit xidmətinin göstərilməsinin forma və metodlarına dair normativ sənədləri tərtib edir, həmçinin auditin aparılması üçün tövsiyələr hazırlayır;

- müştərilərin öz funksiyalarının lazımi səviyyədə yerinə yetirilməməsi məsələlərində müstəqil auditorlara və audit təşkilatlarına qarşı iddialarına baxılmasını təmin edir;

- müstəqil auditorların və audit təşkilatlarının hüquq və mənafelərini qoruyur;

- müstəqil auditorun, auditor təşkilatının, müstəqil kənar auditorun və xarici auditor təşkilatının filialının və (və ya) nümayəndəliyinin maliyyə-təsərrüfat

fəaliyyətinin “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğunluğunu yoxlayır;

- təsərrüfat subyektlərinin əmlakının özəlləşdirmə ilə əlaqədar və ya digər məqsədlər üçün qiymətləndirilməsinin etibarlılığına dair audit hesabatları verir;

- qanunsuz metodla əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və audit xidməti göstərən şəxslər üçün terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı nəzarət orqanlarının funksiyalarını yerinə yetirir.

Bütün orqanlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin konstitusiyaya nəzarəti səlahiyyətlərinin təmin edilməsi sistemi kimi fəaliyyət göstərir. Prezident adından çıxış edir və dövlət qurumları tərəfindən prezident sərəncamlarının icrasına nəzarəti həyata keçirirlər.

Dünya standartlarına uyğun olan nəzarət mexanizminin tətbiq edilməsi məqsədilə “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi həmçinin, sahibkarlığın inkişafı sahəsində maneələrin aradan qaldırılması haqqında” Fərmanda 1999-cu il yanvar ayının 7-də Dahi Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış, ölkənin iqtisadi sahəsində demokratik prinsiplərin bərqərar edilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

“Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” Fərmanda 2002-ci il 28 sentyabr tarixində imzalanmış həmçinin, özəl bölmənin fəaliyyətinə maneə törədəcək bütün bürokratik problemlərin, qanunsuz müdaxilələrin, lazım olmayan yoxlamaların aradan qaldırılması ilə bağlı atılmış bir addım idi.

Qeyd edilən bu qanuni tənzimləmələr və fərmanlar Azərbaycanda maliyyə nəzarətini müasir bazar şəraitinə uyğunlaşdırmağa, maliyyə nəzarətinin başlıca diqqət mərkəzi kimi dövlət büdcəsi gəlirlərinin toplanmasına, xərclərin səmərəliliyinin daha da artırılmasına, maliyyə nəzarəti sisteminin gəlir alətinə çevrilən neqativ hallardan qurtulmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin maraqlarının müdafiə edilməsinə istiqamətləndirmişdir.

Ölkədə mövcud olan maliyyə nəzarət sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi və eləcə də nəzarət sistemlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə

uyğunlaşdırılması istiqamətində qəbul edilən normativ hüquqi aktlara “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (16 sentyabr 1994-cü il), “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il), “Azərbaycan Respublikasında korrupsiya və rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında” Prezidentimizin fərmanını (8 iyun 2000-ci il) aid etmək mümkündür (Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu. 2006: s.14).

Qəbul edilən bu qanuni tənzimləmələrin nəticəsində ölkədə müasir beynəlxalq şərtlərə və standartlara cavab verən nəzarət sisteminin əsası formalaşdırılmış, həmçinin bir tərəfdən də, nəzarətedici orqanların sayları azaldılmış, onların bir sıra səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdır. Həm də qeyd edilməlidir ki, ölkədə müstəqil və sivil nəzarət institutlarına geniş imkanlar yaradılmış, onların inkişafı prosesinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Məsələn, ölkənin demokratiklik meyarlarından biri olaraq qiymətləndirilmiş, müstəqil nəzarət forması hesab edilən audit sistemi ölkədə beynəlxalq standartlar anlamında formalaşdırılmış, bununla da, iqtisadi sferada mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, Hesablama Palatası ölkənin ən Ali Audit institutu kimi, dövlət maliyyəsinə kənar nəzarəti icra edən xüsusi bir orqandır. Bu nəzarət sisteminin tətbiq edilməsində əsas məqsəd dövlət təmayüllü xərcləmələrə, dövlət əmlakının istifadə edilməsinə, və ya özəlləşdirilmə prosesi zamanı səmərəliliyin təmin olunmasına nəzarət, bu vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil edilməsi prosesini izləmək, ictimai hesabatlılığın təmin edilməsi, şəffaflığın real olması və yekun nəticədə rüşvətxorluq hallarının qarşısının alınmasıdır.

Maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi, nəzarət sisteminin müasir dövrün şərtlərinə uyğun vəziyyətə gətirilməsi istiqamətində müxtəlif tədbirlərin reallaşdırılmasına nəzərən bir sıra çatışmazlıqlar vardır ki, onların həll edilməsi çox vacibdir.

Müasir dövrdə maliyyə nəzarətində mövcud əsas problemlərdən biri olan maliyyə nəzarəti ilə bağlı vahid qanunvericilik aktının olmaması və vahid konsepsiyanın tənzim edilməməsidir. Maliyyə nəzarətinin icra edilməsinin ən əsas

problemlərindən biri olaraq, maliyyə qanunvericiliyinin pozulmasına bağlı olan adekvat tədbirlərin olmaması və ya yumşaq olmasını misal göstərmək olar.

Hesablama Palatası ölkədə bu sahədə inzibati tədbirlərin gücləndirilməsini zəruri hal kimi dəyərləndirmişdir. Palatanın sədri bunun vacib hal olduğunu sadə bir nümunə ilə göstərmişdir:

“Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində dövlət rüsumunun düzgün şəkildə tutulmaması və yaxud dövlət büdcəsinə vaxtında və bütöv ödənilməməsinə görə vəzifəli şəxs ümumi 90 manatadək cərimə edilir. Lakin misal üçün, Qazaxıstanın İnzibati Xətalər Məcəlləsində adını çəkdiyimiz qanunvericiliyin bu tələbinin pozulması ilə bağlı olaraq, ayrı-ayrı inzibati cəzalar müəyyən olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq, Hesablama Palatası hesab edir ki, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulması ilə əlaqədar olaraq, inzibati tədbirlər daha da artırılmalı və gücləndirilməli, cərimələrin məbləği nisbətən artırılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müvafiq qanun və qaydalarda verilən izahlardan aydın olur ki, ölkədə maliyyəli nəzarət sistemi dəyər formalaşdırmaq və dövlət idarəçiliyinin işini daha da yaxşılaşdırmaq üçün həyata keçirilən müstəqil və obyektiv bir məsləhət fəaliyyətidir. Bu xüsusiyyət daxili nəzarət, korporativ proseslər və dolayısı ilə daxili nəzarət tətbiqetmələri üçün nəzərdən keçirmə və qiymətləndirmə fəaliyyətləri ilə yüksək rəhbərliyə istiqamət və məsləhətlərin verilməsini ehtiva edir.

Digər cəhət isə daxili nəzarətdir. Belə ki, risk idarəetməsi nəzarət və idarəetmə prosesləri qiymətləndirmə və inkişafa sistemativ və intizamli bir yanaşma gətirərək, korporativ hədəf və məqsədlərə çatmağa kömək edir. Bundan əlavə, nəzarət sistemini məsləhətçilik fəaliyyəti kimi müəyyənləşdirmək qərar qəbul etmə proseslərindəki fəaliyyət və bununla bağlı olaraq, yüksək rəhbərliyin düzgün və sürətli qərarlar qəbul etmə qabiliyyəti baxımından əhəmiyyətlidir.

Daxili nəzarət sisteminin məqsədi, araşdırılan fəaliyyət sahələri ilə əlaqəli təhlillər və qiymətləndirmələr apararaq, rəhbərliyə iş prosesində yardım etmək və proseslərdə aşkar olunan qüsurlarla bağlı rəhbərliyə təkliflər verməkdir.

Daxili nəzarət sisteminin effektivliyini, fəaliyyətini, keyfiyyətini və adekvatlığını ölçmək üçün qeyd olunan qiymətləndirmələr və təhlillər dəqiq şəkildə aparılmalıdır. Belə ki, daxili nəzarət prosesi maliyyə sistemi ilə bağlı fəaliyyət təcrübələrində aşkar olunan çatışmazlıqları və səhvləri aradan qaldırmaq üçün yüksək rəhbərliyə təqdim ediləcək inkişaf təklifləri ilə korporativ məqsəd və hədəflərə çatmağa kömək edəcəkdir.

Yüksək rəhbərliyin və digər qərarverici orqanların korporativ hədəf və məqsədlərə çatmaq yolunda köməkçisi və məsləhətçisi olaraq, daxili nəzarət fəaliyyəti, prosesə nəzarət, qiymətləndirmə və hesabat işlərindən məsuldur. Bütün bu xüsusiyyətlərdən dolayı, daxili nəzarət fəaliyyəti əhəmiyyətli bir idarəetmə vasitəsi kimi qiymətləndirilməli və daxili nəzarət fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən nəticələr bu əsasda dəyərləndirilməlidir.

Bu gün Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sistemində bir sıra problemlər və çatışmamazlıqlar vardır ki, onların aradan qaldırılması bu sahənin xeyrinə olardı.

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti sahəsində mövcud əsas problemlərdən biri maliyyə nəzarəti ilə bağlı qanunvericilik aktının və ya konsepsiyanın mövcud olmamasıdır. Ölkədə “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbul edilməsi maliyyə nəzarətinin nəticəliliyini və təsirliliyini, bu sahədə maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasını, həmçinin, nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin iqtisadi iş mexanizmlərini müəyyən etməkdədir.

Ölkədə maliyyə nəzarəti sisteminin effektiv şəkildə fəaliyyət göstərməsinin başlıca problemlərindən biri maliyyə-büdcə qanunvericiliyi sisteminin pozulması ilə bağlı olan adekvat tədbirlərin sərt olmamasındadır.

Beləliklə, respublikada maliyyə nəzarət sisteminin tədqiqi sübut edir ki, maliyyə nəzarətinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi günümüzdə olduqca vacibdir. Bu məqsədlə maliyyə nəzarəti sisteminin müasir formalarının təşkil edilməsi və düzgün fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin düzgün koordinasiyası, təsirinin artırılması təmin olunmalıdır.

Bu sahədə tədqiqat işindən əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Beynəlxalq standartlara uyğun daxili audit sisteminin fəaliyyətini effektiv şəkildə tənzimləyən göstərişlər, təlimatlar hazırlanmalı;
2. Auditorların fəaliyyəti ilə məşğul olan nəzarət strukturlarının fəaliyyəti beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təşkil edilməli;
3. Auditorların iş öhdəliyinin və məsuliyyətinin gücləndirilməsi ilə bağlı normativ aktlar hazırlanmalı;
4. Maliyyə nəzarət xidmətinin düzgün fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi baza yüksək təkmilləşdirilməlidir və s.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dili

1. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”. 12 noyabr 1995.
2. “Büdcə sistemi haqqında AR qanunu”. Bakı 2002. (13.05.2003, 03.12.2004, 05.04.2005, 23.12.2005, 30.11.2007-ci illər əlavə və dəyişikliklərlə.
3. “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 21 oktyabr 1994.
4. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02.07.1999-cu il tarixli 700IQ nömrəli Qanunu.
5. “Audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti”, Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.
6. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Qanun”, 1994.
7. “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası - Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin inkişaf Konsepsiyası” (2012-2020-ci illər), Bakı 2013.
8. “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamə, Bakı, 1995.
9. “Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin Qərarı. 08.12.2016.
10. “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları Azərənəşr, 1999.
11. Abbasov A.B., Abbasov S.A. (2013), “Maliyyə biznesi” dərslik. Bakı, “Elm”, 412 səh.
12. Abbasov S.A. (2009), “Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri” monoqrafiya, Bakı, 521 səh.
13. Bağırov D.A., Həsənli M. (2011), “Maliyyə”, Bakı, “Şərq və Qərb” 366 səh.
14. Balayeva E.Ə., Həmişəyeva Ş.Ü., Sadıqov M.M. (2013), “Beynəlxalq

“Azərbaycan” 541 səh.

15. Buravkina N.D. (2009), “Maliyyə nəzarətinin əsasları” dərslik tərcümə. Bakı, “Şərq və Qərb”, 521 səh.

16. Əzizov V. (2012), “Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri”, Bakı, “Şərq və Qərb” 265 səh.

17. Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarətin yeri və rolu / Elmi-praktik simpoziumun materialları. Bakı, 2013, 148 səh.

18. Hüseynov M. (2011), “Maliyyə, pul tədavülü və kredit”, Bakı, “Şərq və Qərb” 367 səh.

19. Quliyev N.R., Mahmudov M.M. (2011), “Beynəlxalq maliyyə münasibətləri” Bakı, “Adiloğlu” 354 səh.

20. Qurbanova T.T. “Azərbaycanda maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirinin nəzəri aspektləri” tədqiqat işi. Bakı, 2007.

21. Məmmədov R. (2013), “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”, Bakı, “Elm” 298 səh.

22. Məmmədov Z.F. (2012), “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemi”, Bakı, “Elm” 324 səh.

23. Məmmədova G.T. (2011), “Maliyyə sisteminin təkmilləşməsinin makroiqtisadi problemləri” dissertasiya işi? Bakı, 523 səh.

24. Novruzov N, Hüseynov X. (2007), “Maliyyə” dərslik. Bakı, “Elm”, 254 səh.

25. Novruzov N., Ataşov B. (2014), “Maliyyə nəzəriyyəsi” dərslik. Bakı, “Adioğlu” 257 səh.

26. Süleymanov E., Bulut C. (2013), “Dövlət maliyyəsi”. dərs vəsaiti, Bakı, “Azərbaycan” 524 səh.

27. Zeynalov V.Z. (2010), “Beynəlxalq Maliyyə”, Bakı, “Elm”, 424 səh.

28. Zeynalov Z.Z., Hüseynov A.M. (2006), “Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri” dərslik. Bakı, “Azərbaycan” 278 səh.

İngilis dilində

1. Amirbekov F. (2008) "Development of Exchange Business in Azerbaijan: New Impulse of Regional Integration", Bank & Business, Special Issue, http://www.bbvb.org/data/files_en/33_2.doc, Erişim: 08.05.2011.

2. Isazade, Afkan R. "Azerbaijan: Deposit Insurance System", Journal of Financial Regulation and Compliance, Vol. 17, 2009, №3, p.318-335.

Rus dilində

1. Степашин С.В. «Аудит эффективности как важнейшая форма государственного финансового контроля» [Электронный ресурс] <http://www.ach.gov.ru/ru/>.

2. Шмелев Н. (2009), «Международные валютные отношения», 324 стр.

3. Шмелев Н., Шенаев В. (2006), «Мировая валютная система и проблема конвертируемости рубля», 414 стр.

İnternet rerusları

1. "Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Jurnalı". №1, 2014 <https://www.cbar.az/pages/publications-researches/the-central-bank-and-economy-magazine-2015-number-2/> (İstifadə tarixi: 25.10.2017)

2. "Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Jurnalı". №2, 2013 <https://www.cbar.az/standalone/the-central-bank-and-economy-2015-1/> (İstifadə tarixi: 25.10.2017)

3. «Международная Экономика». Конспект лекций КНЕУ. <http://lybs.ru/index-10167.htm> (İstifadə tarixi: 02.11.2017)

4. Plumptre A.F.W. "Reform of The International Monetary System. Some Points of Special Interest to Developing Countries of The Commonwealth." 2015 <http://www.thecommonwealth-ilibrary.org/commonwealth/imprints/r> (İstifadə tarixi: 08.11.2017)

5. Cooper N. Richard. "Necessary Reform? The IMF and International Financial Architecture". 2009 <https://www.questia.com/library/journal/1G1-195774204/necessary-reform-the-imf-and-international-financial> (İstifadə tarixi:

11.11.2017)

6. Eichengreen B. "Globalizing Capital: A History of The International Monetary System". 2nd Edition. 2008 <https://press.princeton.edu/titles/8753.html> (İstifadə tarixi: 03.11.2017)

7. Xafa Miranda. "Role of The IMF in Global Financial Crisis". 2010 <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.172.5927&rep=rep1&type=pdf> (istifadə tarixi 08.11.2017)

8. J. Richards. "The Death of Money: The Coming Collapse of The International Monetary System". 2014 <https://www.goodreads.com/book/show/18114198-the-death-of-money> (İstifadə tarixi: 05.11.2017)

9. Jeffrey M. Chwieroth. "Capital Ideas: The IMF and the Rise of Financial Liberalization". 2010 https://eh.net/book_reviews/capital-ideas-the-imf-and-the-rise-of-financial-liberalization/ (İstifadə tarixi: 10.11.2017)

10. Kathryn C. Lavelle. "Legislating International Organization: The US Congress, The IMF and The World Bank". 2011 <https://www.questia.com/library/politics-and-government/international-relations/international-organizations/imf> (İstifadə tarixi: 12.11.2017)

11. Salin P. "The International Monetary System and The Theory of Monetary System". 2016 <http://www.e-elgar.com/shop/the-international-monetary-system-and-the-theory-of-monetary-systems> (İstifadə tarixi: 10.11.2017)

12. Solomon R. "The International Monetary System, 1945-1981". 1982 <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/infi.12069/pdf> (İstifadə tarixi: 05.11.2017)

13. Woods Ngaire. "Unelected Governments: making The IMF and The World Bank More Accountable". 2003 https://www.researchgate.net/publication/227512958_Making_the_IMF_and_the_World_Bank_More_Accountable (İstifadə tarixi: 10.11.2017)

14. Евгений М. «Международная валютная система» 2011 <https://utmagazine.ru/posts/7770-mezhdunarodnaya-valyutnaya-sistema> (İstifadə

tarixi: 01.11.2017)

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Dövlət Gəlirlərinin formalaşması mənbələri.....	33
Sxem 2: Xəzinədarlığın strukturu.....	38